

ЛОГОС І ПАТОС: ГУМАНІТАРНА РЕФЛЕКСІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ**Зміст**

Тетяна Щитцова і Михайло Мінаков	ЛОГОС І ПАТОС: ГУМАНІТАРНА РЕФЛЕКСІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ	4
Валерія Корабльова	КІНЕЦЬ «КІНЦЯ ІСТОРІЇ»: КОНТУРИ НОВОГО СВІТУ В УМОВАХ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ»	11
Борис Кашніков	ТЕРОРИЗМ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВІЙНА. СКІЛЬКИ ВЕРШНИКІВ У АПОКАЛІПСИСУ?	13
Павло Барковський	ПОСТІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОСТІ: «ГІБРИДНІ ІДЕОЛОГІЇ», АБО «НОВІ МІФОЛОГІЇ», ЯК ФАКТОР КОНСТИТУЮВАННЯ ПОСТСУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОЛЯ	15
Тетяна Щитцова	МІЖ ФРУСТРАЦІЄЮ ТА МОБІЛІЗАЦІЄЮ: ЕМОЦІЙНІ ДИСПОЗИЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ ДУМКИ В УМОВАХ <i>НАШОГО</i> ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ	17
Дарія Малютіна	ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ НА СТОСУНКИ МІЖ ДОСЛІДНИКАМИ УКРАЇНИ В ЄВРОПІ	19
Ігор Подпорін	ГЕРМЕНЕВТИКА СВІДЧЕННЯ ЯК ПРОГРАМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІЙНИ	22
Андрій Горних	ВНУРІШНІЙ ВОРОГ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ (ДОНБАСЬКИЙ ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПАЛІМПСЕСТ)	24
Уладзіслаў Іваноў	ЯК МОВА РЕАГУЄ НА РАСЕЙСКА- ЎКРАЇНСЬКУ ВАЙНУ (ПАЛІТАЛЯГІЧНЫЯ І САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ЗАЎВАГІ)	26
Аляксей Крывалап	(К)АБЫ НЕ БЫЛО ВАЙНЫ: ДАВЕР ЯК СТАЎКА І МЭТА ІНФАРМАЦЫЙНАЙ ВАЙНЫ	52
Олександр Сарна	ВІЙНА ДИСКУРСІВ НА МЕЖІ ПРИВАТНОГО І ПУБЛІЧНОГО	75

ЛОГОС І ПАТОС
ГУМАНІТАРНА РЕФЛЕКСІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ
ВСТУПНІ ЗАУВАГИ

Тетяна Щитцова

Європейський гуманітарний університет

OCRid: 0000-0003-0014-3856

Михайло Мінаков

Інститут Кеннана, Міжнародний науковий центр ім. В. Вілсона

OCRid: 0000-0002-0619-7321

Донбаська війна стала не тільки трагедією для мешканців України та загрозою міжнародному праву й порядку. Ця війна становить виклик для думки, культур та мов пострадянських народів. Це спільне число журналів «Топос» та «Ідеологія і політика» спрямований на те, щоби виявити зміни, які відбуваються в наших культурах під впливом війни.

У цьому числі зібрано тексти, які — після доробки та належного рецензування — було підготовлено на основі доповідей, що прозвучали на конференції *Логос і патос, Гуманітарна рефлексія в умовах війни*, яка відбулася в Мінську 28-29 жовтня 2017 року. Слово «війна» у назві конференції використано як власна назва. Представники різних

суспільно-гуманітарних дисциплін з Білорусі, Росії та України зустрілися для того, щоби обговорити свої інтелектуальні позиції у зв'язку з війною на Сході України. Регіональний формат конференції передбачав, що це буде розмова про *нашу* віну, *наш* військовий час — у тому розумінні, що через історичні та геополітичні причини ми не можемо визначити шляхи розвитку наших народів, ігноруючи факт і конкретну даність війни, ухиляючись від визначення свого ставлення до неї.

Для громадян України, Росії та Білорусі війна на Донбасі стала особливим потрясінням, адже наші країни пов'язує не тільки спільне радянське минуле, але й культивованій довгий час ідеологічний код «братніх слов'янських народів». Революції в Україні, сезонні політико-економічні конфлікти Білорусі з Росією, хвилі націоналістичних рухів — уся ця турбулентність новітньої історії незалежних держав, поза сумнівом, послаблювала, але не руйнувала, політичний міф «братерства» (особливо це стосується поколінь, що жили в СРСР, для яких він став частиною габітусу, оптичною рамкою бачення світу). Натомість війна — це насильницький, непередбачуваний, ошелешливий злам цієї рамки. Війна — це струс світу, який цілком ґрунтовно описують як культурний шок¹, колективна травма. Болючі розриви у колективній соціальній уяві заповнюються фантазматичною реальністю пропаганди, що представляє нову «картину світу» і тим самим попереджає не тільки пошук, але й сам запит на альтернативне джерело виробництво смислів.

¹ Єдина православна церква, напевно, залишалася головним моральним та інституціональним фактором, який забезпечував дієвість міфологеми «слов'янського братерства». Нещодавня спроба відокремлення української православної церкви від РПЦ стала ще одним культурним шоком, що мав очевидні політичні підстави.

Особливість війни, яка точиться на Донбасі, полягає в тому, що її інформаційний вимір пов'язаний із новими формами пропаганди, які більше не виконують узвичаєну службову функцію щодо ведення військових дій на певній території. Маючи — завдяки сучасним технологіям — безпрецедентну спроможність впливати на маси людей, пропаганда стає самодостатнім полем ведення війни, що призводить до надзвичайного нагнітання риторики агресії та ненависті в усьому східноєвропейському регіоні. Пропаганда визначає наперед режим сприйняття чинної війни (*що — і яким чином — ми бачимо та відчуваємо*) і характер ставлення до війни та пов'язаним із нею подіями. У цьому контексті, гуманітарна рефлексія набуває надзвичайної актуальності, оскільки володіє особливими засобами протистояння режимові сприйняття війни, встановленому пропагандою, і, загалом, *протидіяти мілітаризації наших життєвих світів* у Східній Європі. Останнє завдання тим більш актуальне, що обговорення та прогнозування нових можливостей мілітаристичних сценаріїв у нашому регіоні стало невід'ємною частиною порядку денних у ЗМІ та публічному дискурсі. Тобто війна — як політичний інструмент та загрозна перспектива — перетворилися на своєрідні *idée fixe* наших суспільно-політичних дискусій. У цій ситуації надзвичайно затребувані інтелектуальні зусилля, здатні запропонувати переконливу альтернативу форсованій військовій та пропагандистській риториці. Конференція мала на меті саме це; та ж сама мета й у нашого спільного числа.

Статті цього числа розподілено на три тематичні частини. У першій окреслено актуальний глобальний контекст та обговорено ключові

поняття, визначальні для осмислення проблем та викликів, перед якими нас ставить «неоголошена війна» в Україні. Валерія Корабльова звертається до кризи європейського модерну й намагається намітити найперспективніші способи його теоретичного осмислення. Авторка вважає, що новий підхід має враховувати глобальний вимір локальних конфліктів, специфіку сучасного феномену «гібридної війни» та ерозію національної держави. Питання про зміну природи й розуміння війни у сучасному світі надалі розглянуто у статті Бориса Кашнікова. Автор вважає за необхідне переглянути традиційне тлумачення тероризму й війни як схожих об'єктивних інститутів і, зокрема, ортодоксальне протиставлення поняття тероризму поняттю справедливої війни. Питання про накладання об'єктивних принципів та суб'єктивної телеології потребує, серед іншого, уваги до того, яким чином відбувається таке накладання. У зв'язку з цим особливо цікавим є те, як саме працює ідеологія, чи — зважаючи на зсуви у модерності — *пост-ідеологія*, аналізові якої присвячено статтю Павла Барковського. В епістемологічному плані, спільною темою для всіх трьох текстів є розпізнання необхідності переосмислення ключових концептів та принципів модерну й пошуку нової мови описання сучасних реалій.

Автори другого розділу аналізують установки та рефлексивні практики, які реалізуються вченими у сфері суспільних та гуманітарних наук у зв'язку з соціально-політичними подіями в Україні. Витоковою для всіх текстів цього розділу є ситуація «затрунутого» (affected) мислення, у якій перебувають ті, хто береться висловитися про події в Україні і яка може інтерпретуватися в термінах травмованості, небайдужості,

зацікавленості, ангажованості тощо. Так, Тетяна Щитцова підкреслює, що емоційні диспозиції гуманітарної думки не зводяться до домінантного афективного режиму суспільного життя, і демонструє, яким чином гуманітарна рефлексія допомагає виявляти глибинні структурні зміни в суперечливому досвіді соціально-політичного життя в Україні. В статі Дарії Малютіної здійснено аналіз серії інтерв'ю із ученими різних країн, які спеціалізуються на українських студіях. Авторка показує, який вплив справив російсько-український військовий конфлікт на характер комунікації і, загалом, на характер стосунків між ученими та між академічними установами. Ігор Подпорін вводить новий вимір у позицію того, хто інтерпретує війну — вимір свідчення. У зв'язку з цим, автор пропонує програму герменевтики свідчення, що відкриває перспективу нового розуміння війни і нового ставлення до війни як *conditio humana*.

У стаття третього розділу розглянуто культурні, антропологічні та соціально-політичні аспекти інформаційних та дискурсивних воєн. Розділ відкриває стаття Андрія Горних, присвячена генеалогії ідеологічної диспозиції «донбаських сепаратистів», яка формується на основі внутрішньо суперечливої політичної та економічної історії радянської модернізації. Автор розглядає сучасну історію Донбасу з огляду на процеси деіндустріалізації та виявляє відповідні психічні (афективні, фантазматичні) механізми, визначальні для свідомості робітничого класу, який втратив свій економічний та символічний статус. У статті Владислава Іванова за предмет дослідження править сучасна білоруська мова, а саме: те, яким чином у ньому відображається російсько-українська війна, озброєна також і таким інструментом, як «мова війни». Здійснений у статті

соціолінгвістичний аналіз виявив зв'язок між конкретними ідеологічними позиціями та специфічним словником форсованої війною «мови ненависті». Олексій Криволап, своєю чергою, запитує про проблеми й перспективи використання медій для формування «культури довіри» у білоруському суспільстві. Автор розвиває тезу про те, що в умовах інформаційної війни демонстрація довіри та лояльності до білоруської мови є важливою практикою солідарності. Олександр Сарна звертається до публічної комунікації громадян з боку, протилежного довірі, й описує конфліктні дискурсивні практики у міському просторі.

Ми сподіваємось, що публікація цих досліджень прислужиться досягненню тих цілей, які мотивували проведення конференції. Вчені-гуманітарії не можуть прямо припинити війну, але можуть створити умови, за яких у суспільстві зміниться ставлення до війни та пропаганди. Завдяки своїй науковій та суспільній діяльності гуманітарії здатні виступити своєрідними посередниками між повсякденням людей та різними експертними сферами (політика, освіта тощо). Посередниками в тому розумінні, що через аналіз ситуації людини, повсякденних соціокультурних практик та різних сфер суспільного життя, вчені суспільствознавці та гуманітарії сприяють проявленню смислів й актуалізації емоційних диспозицій, які мають ставати орієнтирами та мотиваціями у випрацюванні рішень у відповідних експертних сферах.

З огляду на зазначені цілі, редколегії двох журналів — «Топоса» та «Ідеології і політики» — видають це число спільно, водночас як науковий і громадянський проект. Наше число адресоване не тільки вченим, але й

усім освіченим та зацікавленим громадянам наших суспільств, хто поділяє антимілітаристичну телеологію гуманітарної думки.

КІНЕЦЬ «КІНЦЯ ІСТОРІЇ»: КОНТУРИ НОВОГО СВІТУ В УМОВАХ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ»

Валерія Корабльова

Інститут міжнародних студій, Карлов університет

ORCID: 0000-0003-4523-7557

Резюме. У статті розглянуто тектонічні зсуви сучасної цивілізації, часто осмислені як криза ліберальної демократії і, ширше, як криза європейського проекту модерну. Авторка показує, як тріумфалістичний світогляд початку 1990-х років, вдало схоплений у відомому тропі «кінця історії», сьогодні замінено катастрофічним умонастроєм. Вона стверджує, що сучасна полікриза потребує нових теоретичних підходів і нового соціально-політичного словника.

У статті виділено три магістральних напрями сучасного теоретизування. Перший засновано на світогляді «кінця історії», який зберігає теперішнє за ключову точку референції, а ліберальну демократію західного штибу – за вершину ідеаціональної та інституціональної еволюції. Другий підхід обертається довкола циклічного прочитання історії і націлений на відслідковування до-модерних явищ у чинних подіях. Його концептуальний арсенал включає поняття ретрадиціоналізації, демодернізації, неотрайбалізму тощо.

Авторка стверджує, що можливим є також альтернативний підхід, який приділяє основну увагу новим тенденціям сучасності, що дозволяє розімкнути майбутнє, вивільняючи його від історичної детермінації. Цей підхід розвинуто у статті, ґрунтуючись на ідеях Ульріха Бека, Кена Джоуїта та Мері Калдор. Авторка доводить, що в рамках «глобалізованого простору дії» (У. Бек) будь-який локальний конфлікт має глобальний вимір та глобальні наслідки; що новизна сучасної війни має бути переосмислена в пост-клаузевицьких термінах, а саме як нова соціальна та людська ситуація. В статті стверджується, що ерозія модерної держави посилює потребу в сильних транснаціональних інститутах на тлі активної космополітичної спільноти громадян. У створенні останнього гуманітарії можуть брати участь і через власну громадянську позицію, і через власну професійну експертизу. Активні громадяни не тільки відтворюють «острівці цивілізованості» в умовах військових конфліктів, але також здатні ініціювати «рухи надії» в якості альтернативи «рухам гніву», а так і підтримати «політику співучасті» всупереч «політиці люті».

Ключові слова: *кінець історії, епістемологічна розгубленість, глобалізовані простори дії, острівці цивілізованості, рухи надії, політика співучасті.*

Повна версія статті доступна російською мовою.

ТЕРОРИЗМ, СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ВІЙНА. СКІЛЬКИ ВЕРШНИКІВ У АПОКАЛІПСИСУ?

Борис Кашніков

Національний дослідницький університет «Вища школа економіки»

ORCID ID: 0000-0002-4412-8802

Резюме. *Стаття містить критику ортодоксальний уявлень про тероризм, що припускаються категоріальної похибки, коли визначають тероризм як об'єктивний інститут на кшталт війни, чи як об'єктивний метод масового насилля, надаючи йому ознаки, протилежні принципам справедливої війни. Зокрема, ця похибка походить з популярного визначення тероризму як форми несправедливої війни у вигляді нападу нелегітимних озброєних груп на невинних громадян з метою справлення впливу на уряд. У дійсності ж «тероризм» може бути не менш «справедливим», ніж війна, й упевненість у власній справедливості є одним з головних джерел і цілей того, що називають тероризмом. Якісна визначеність «тероризму» заключено не в об'єктивній характеристиці його інституціональних властивостей, стратегій чи практик, але в суб'єктивній оцінці мотивів, засобів і цілей будь-яких вершителей насилля.*

Автор пропонує три критерії суб'єктивної оцінки тероризму. Це уявна нерозумність мотивів, що передбачає деперсоналізацію противника

і непридатність абсолютних цілей насилля для реалізації. Тероризм існує не як інститут на кшталт війни, геноциду чи революційному насиллю, і не як їхній метод, але як зовнішня і завжди суб'єктивна оцінка, що робить саму ідею боротьби з тероризмом беззмістовною. При цьому сама мінлива природа сучасної війни та інших форм масового насилля залишається присутньо незмінною і неминуче веде до того, що ми схильні переоцінювати тероризм. «Тероризм» виникає не всупереч чи поза «справедливої» війни, а постає як наслідок суб'єктивної телеології принципів справедливої війни.

Ключові слова: *тероризм, справедлива війна, масове насилля, радикальний ісламізм.*

Повна версія статті доступна російською мовою.

**ПОСТІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОСТІ:
«ГІБРИДНІ ІДЕОЛОГІЇ», АБО «НОВІ МІФОЛОГІЇ», ЯК ФАКТОР
КОНСТИТУЮВАННЯ ПОСТСУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОЛЯ**

Павло Барковський

Білоруський державний університет

ORCID: 0000-0002-6300-3431

Резюме. *Постідеології сьогодні є одним з ключових факторів конституювання політики та формування ідентичності сучасної людини. Їх можна тлумачити як нові міфології (за створення синкретичної картини світу на фундаменті основоположної віри, конститутивних міфів), гібридні ідеології (відповідно до гідридного характеру їхнього походження і зв'язку складових) або постідеологіями (як відображення часу їх походження після традиційних ідеологій та замість них). У статті розглянуто відмінність сучасних постідеологій від класичного розуміння ідеології та критично оцінено застосування поняття «постідеології» в сучасній соціальній критичній теорії. Також проаналізовано основні механізми її формування на конкретних прикладах й указано на основні засоби її впливу на екран масової свідомості.*

Ключові слова: *Постідеологія, нові міфології, гібридні ідеології, критика ідеології, постполітика, пропаганда, постструктуралізм, постмарксизм.*

Повна версія статті доступна російською мовою.

**МІЖ ФРУСТРАЦІЄЮ ТА МОБІЛІЗАЦІЄЮ:
ЕМОЦІЙНІ ДИСПОЗИЦІЇ ГУМАНІТАРНОЇ ДУМКИ В УМОВАХ НАШОГО
ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ**

Тетяна Щитцова

Європейський гуманітарний університет

ORCID: 0000-0003-0014-3856

Резюме. *Статтю присвячено здатності гуманітарної думки сприяти демілітаризації нашого життєсвіту. Вихідною позицією аналізу є визнання афективної обумовленості будь-якого мислення/висловлювання про війну в Україні. У зв'язку з цим постає питання про евристичний потенціал і соціальну роль гуманітарної рефлексії в «наш військовий час».*

У першій частині статті окреслено полярні афективні режими, що за наявного суспільно-політичного контексту визначають специфіку сприйняття війни громадянами України. У другій частині розглянуто можливість незбігу емоційних диспозицій гуманітарної думки з окресленим у першій частині афективним полем («між фрустрацією та мобілізацією»). Завдяки сполученню підходів «теорії афектів» та феноменологічної герменевтики, авторка виявляє взаємозв'язок між перформативною евристикою гуманітарного висловлювання і впроваджуваною ним політикою афекту. Акцентуючи увагу на здатності гуманітарного вислову створювати нову ситуацію в умовах нашого військового часу

(змінювати притуплений режим сприйняття війни, дезавувати пропаганду, гальмувати агресивність, вивільняти від страху), авторка характеризує його в термінах політичного поезису. Останній включає здатність гуманітарної думки виступати медіумом нової політики афекту, що розходиться і з пропагандистським модулюванням настрою «широких мас», і з панівним емоційним ландшафтом мілітаризованого соціального поля.

В статті стверджується, що війна в Україні виявила проблематичність традиційного (модерного) способу пов'язування розумності й афекту в рамках політичної спільноти нації. Суспільна роль гуманітарної рефлексії полягає в тому, що вона здатна відслідковувати й аналізувати ті зсуви, що зачіпають саму цю рефлексію. Авторка висновує, що сьогодні затребуваність гуманітарної думки пов'язана вже не тільки з її здатністю до просвітницької діяльності і критики ідеології. Потреба людей у новій системі координат, що дозволяє знов утілювати зв'язок розумності й афекту (логосу і патосу) через різноманітні форми спільного життя – це те, на що має відізнатися сучасна гуманітарна думка.

Ключові слова: *фрустрація, мобілізація, «нова війна», пропаганда, гуманітарна думка, емоційна диспозиція, політика афекту, нація.*

Повна версія статті доступна російською мовою.

ВПЛИВ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ НА СТОСУНКИ МІЖ ДОСЛІДНИКАМИ УКРАЇНИ В ЄВРОПІ

Дарія Малютина

???

Резюме. У цій статті розглянуто, як Євромайдан, російська анексія Криму та збройний конфлікт на Донбасі вплинули на стосунки між дослідниками, що працюють в Західній Європі та Україні і фокусуються в своїй науковій діяльності на Україну. Це дослідження виходить з ідеї того, що виробництво знання не є індивідуальним заняттям, через що ефект політичних криз на науковій спільноті може бути особливо травматичним і призводити до поляризації в інтелектуальному середовищі. На основі серії інтерв'ю з ученими в сфері соціальних та гуманітарних дисциплін, які спеціалізуються на Україні, авторка обговорює способи вираження негативних змін, зв'язки, які сприймаються як особливо постраждалі, ідеї про позитивні зміни, примирення і розвиток нових зав'язків і співпраці.

З одного боку, конфлікт сильно вплинув на стосунки в сфері досліджень України і за її межами з огляду на порушення як місцевих, так і транснаціональних зв'язків у реальних та віртуальних просторах університетів, конференцій і дискусій у соціальних мережах. Дедалі більш агресивна мова застосовувалася для опису зсувів в академічних взаємовідносинах, що відбулися в останні роки. Зазвичай, стосунки з

російськими вченими згадуються як найбільш постраждалі. Хоча думки про перспективи поїздки до Росії різняться, неперетин її кордонів стає політичним рішенням. Розбіжності й конфлікти з російськими інституціями, колегами і друзями часто уявляються як втрати, супутні подіям в Україні. Дослідники описують зміни за допомогою мови, яка включає емоційні та політизовані описи вчених, в основному зосереджені навколо ідей «посідання позицій», агресивного захисту політичних поглядів й участі в конфронтації. Це протиставляється тому, що вважають за «належну» академічну діяльність. Такі наративи спрямовані на дискурсивну делегітимізацію опонентів й сприяє встановленню меж у процесах інтелектуального розрізнення й самолегітимізації, які погіршуються з розвитком політичних і військових подій.

З іншого боку, руйнівний ефект був геть не універсальним. Занепокоєність через порушення стосунків часто супроводжується роздумами про стратегії адаптації. Ідеї примирення й переформатування проблемних стосунків між дослідниками обговорюються дедалі більшим числом вчених. Ці дискусії приділяють увагу новим транснаціональним способам проведення досліджень, боротьбі за підтримку зв'язків, встановленню нових контактів на основі політичної солідарності, а не розбіжностей, і думкам про необхідність встановити чи відновити діалог у ширших масштабах у майбутньому.

Ключові слова: *Україна, Росія, дослідники, дослідницькі спільноти, соціальні зв'язки.*

Повний текст статті доступний англійською мовою.

ГЕРМЕНЕВТИКА СВІДЧЕННЯ ЯК ПРОГРАМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІЙНИ

Ігор Подпорін

Інститут бізнеса, Білоруський гуманітарний університет

ORCID: 0000-0002-1920-7859

Резюме. У статті здійснено спробу попереднього конструювання настанов герменевтики свідчення як програми інтерпретацій війни, спрямованої на пошук нових парадигмальних умов і способів концептуального опису війни, що дозволяють створити можливість подолання її неминучості. Автор пропонує мартирологічну перспективу розуміння свідчення, в якій обґрунтовує можливість позиції auctor-свідка. Спираючись на праці Р. Жирара, Дж. Агамбена та А. Бадью автор здійснює дескриптивну реконструкцію парадоксальності свідчення про війну. Герменевтика свідчення як рефлексивна практика висуває ряд вимог до позиції інтерпретації, серед яких не тільки пізнавальна, але й соціальна зацікавленість, спрямована до універсального нормативного горизонту й така, що виявляє себе у супутньому афективному аспекті інтерпретатора як auctor-свідка події війни.

Ключові слова: свідчення, парадоксальність позиції свідка, війна в Україні, герменевтика свідчення.

Повна версія статті доступна російською мовою.

ВНУРІШНІЙ ВОРОГ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ (ДОНБАСЬКИЙ ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПАЛІМПСЕСТ)

Андрій Горних

Європейський гуманітарний університет

ORCID: 0000-0002-8191-5514

Резюме. *А що, коли війна – це не просто димова завіса, за якою приховані істинні наміри військової сторони, а уявний покров, що узасадничує реальність для цієї сторони? Згідно з Жижеком, соціальна реальність заснована на ідеологічних фантазіях: «Фантазія – це особлива форма оповіді, мета якої – приховати безнадійну ситуацію». Такий спосіб запитування змушує нас подивитися на приклад Донбасу як на повчальний приклад ідеологічного палімпсесту. Найважливішими його шарами є реалії радянської модернізації навздогін: боротьба з відсталістю радянських робітників («розхлябаність») і флірт з дрібною буржуазією («мода на гроші»).*

Реалії російської інформаційної війни, зокрема, образи «укрофашистів», можуть бути краще зрозумілі як ідеологічні фантазії, що формуються в традиції дискурсу «ворогів народу». Вони функціонують як фантазматичні проєкції внутрішнього ворога, вписані у складний ідеологічний палімпсест травматичної «розхлябаності» робітничого

класу на ранніх стадіях радянської модернізації, посиленої пізнішою «модою на гроші».

Ключові слова: *інформаційна війна, ідеологічні фантазії, внутрішній ворог, проекція, кіно, діалектика радянської модернізації навздогін.*

Повна версія статті доступна російською мовою.

ЯК МОВА РЕАГУЄ НА РАСЕЙСКА-ЎКРАЇНСКУЮ ВАЙНУ (ПАЛІТАЛЯГІЧНЫЯ І САЦЫЯЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ЗАЎВАГІ)

Уладзіслаў Іваноў

Європейський гуманітарний університет

ORCID ID: 0000-0003-1493-0017

Резюме. *Предметом осмислення цієї статті є мова війни (російсько-української), а також мова авторитаризму (білоруського), як частини офіційної пропаганди. Білоруська мова і те, як вона реагує на війну, що точиться за мажами країни, як вона описує війну та передає ідеологічну орієнтацію різних політичних сил, знаходиться в центрі уваги цієї праці. Таким чином, це дослідження охоплює внутрішній вимір мови: як білоруська мова, а точніше її мовці, створюють нові слова й ідіоми, які описують авторитаризм, ба навіть часто висміюють його.*

Мову війни досліджено через призму національних стереотипів, які в радикальних умовах перетворюються у розпалювання ненависті і можуть призвести до війни. До того ж у статті зачеплено несподіваний вимір: під впливом діяльності російських груп, що традиційно називаються «російським світом», білоруська мова стала об'єктом нападів, критики, реальною жертвою пропаганди й війни. Нарешті, дослідження включає досвід схожих випадків як у історичній, так і в географічній перспективі. Наприклад, досвід української, курдської, боснійської чи таджикської мов на

сучасному етапі і французької, білоруської і російської мови в історичній перспективі.

Питання мови, політики і націоналізму в контексті авторитаризму залишається центральним для розуміння міжнародних військових конфліктів, і часто недооцінюються в офіційній соціальній та гуманітарній науці. І навпаки, альтернативна наука, наприклад, соціолінгвістика допомагає аналізувати такі випадки і, ймовірно, попереджати їх повернення.

Ключові слова: *мова і пропаганда, мова війни, мова авторитаризму, національні й мовні стереотипи, мова ворожнечі, мовна відчуженість, русифікація.*

Мовы не вядуць войнаў, людзі – так.

Люі-Жан Кальвэ

(Calvet, 2017)

Уступ

Палітычная гісторыя, у прыватнасці ў кірунку мовы і літаратары, прапануе шмат прыкладаў, калі моўная спадчына мянялася, узбагачалася, а часам і спрашчалася (лексычна перадусім) у выніку гвалтоўных падзеяў – вайны, рэвалюцыі, перавароту. Клясычным прыкладам можа быць Французская рэвалюцыя, якая падаравала сьвету ня толькі новы канцэпт свабоды і нацыі, ня толькі вялікія ахвяры, але і процьму новых, спачатку абразлівых, паступова нэўтральных словаў: *сан-кюлёты, якабінцы, сідэваны* і пад. Рэвалюцыя 1905 году ў Расейскай імперыі таксама пакінула цікавую лінгвістычную спадчыну: расейскі мовазнаўца Сяргей Карцэўскі, відавочца падзеяў, зафіксаваў цікавыя заўвагі што да папаўнення лексыкі ў выніку рэвалюцыі 1905 году: *эсэр, эсдэк, бальшавік, меншавік, ц-к, партыец, камітэтчык, чорная сотня* і пад. (Карцевский, 1921: 32). Акрамя новых палітычных тэрмінаў, носьбіты мовы цікава і з гумарам перакручвалі звычайныя паняткі: *ораторы* становіліся *орателями* ці нават *кукорешнікамі*, каскета ці кепі аратараў мела назой *«заклёпка»* і пад. (Карцевский, 1921: 32). У мастацкай літаратуры таксама адбіваецца лексычная эксплёзія новай ваеннай лексыкі: так, клясык беларускай літаратуры, відавочца і ўдзельнік Першай сусьветнай вайны Максім Гарэцкі ў сваіх творах пазначыць вайной створаныя словы:

вальнапісаны, эшалён, узвод, хахлатыя (казакі), разамунічыцца, хабаты (заднія часткі гарматаў), шатуны (жаўнеры, якія згубілі свае часткі) і пад. (Гарэцкі, 1995).

У французскую мову падчас Першай сусьветнай вайны ўвойдзе шэраг спецыяльных словаў, але адно зь іх стане сапраўдным сымбалам і вядомае да сёньня – *poilu* (пуалю, ці франтавік у размоўнай мове) (De Flers, 1921).

Пазьней іншы французскі лінгвіст-славіст Андрэ Мазон пакіне цікавае дасьледаваньне *Lexique de la guerre et de la révolution en Russie (1914–1918)* (*Военная і рэвалюцыйная лексыка Расеі (1914–1918)*), у якім быў сыстэматызаваны багаты лексычны матэрыял, сабраны падчас вайны і арышту за большавікамі (Breuillard, 2011: 21). Вайна і другая рэвалюцыя зноў істотна паўплывалі на мову, але не глябальна, бо граматыка заставалася некранутай, мяняліся выключна лексыка і артаграфія. Так, зьявіліся такія словы, як *керенки, мешочники, комбеды, комиссародержавие, красногвардейцы, самостоятельность; Пецярбург* часта называўся *Хамбургам* (Карцевский, 1921: 33). Мова спрашчалася, парушаліся нормы, бо да ўлады прыходзілі асобы малой ці нізкай моўнай культуры. Другая сусьветная вайна таксама папоўніць лексыкон новымі словамі ці пашыраць значэньні старых словаў, як дэманструюць дасьледаваньні лінгвістаў: *орлы, гимнастёрка, сын полка, катюша* і г.д. (Миртов, 1953).

На сучасным этапе назіраецца падобная тэндэнцыя ў іншых культурах, мовах, якія зьведваюць ваенныя канфлікты: так, з палітычных і сацыялінгвістычных дасьледаваньняў курдзкай (Akin, 2016), басьнійскай (Dimitrijević, 2016; Todorova-Pirgova, 2001) ці, напрыклад, таджыцкай моваў (Djordjević Léonard, 2016) ва ўмовах канфлікту і вайны вынікае, што

мовы ня толькі выкарыстоўваюцца як зброя, але яны перадусім фіксуюць уладныя адносіны, апісваюць, перадаюць гвалт, агрэсію, сьмерць, выконваюць своеасаблівую функцыю чорнай скрыні падчас крушэньня летака. Мэта сацыялінгвістыкі якраз расьпісаць чорную скрыню, падаць словы і выявіць моўныя, сымбалічныя, сацыяльныя вузлы, якія прывялі да радыкалізацыі.

Памаранчавая рэвалюцыя ва Ўкраіне і потым расейска-ўкраінская вайна цалкам упісваюцца ў пазначаную вышэй лінію – мова фіксуе напружаньне, канфлікт, перадканфліктны стан (напрыклад, слова «майдан» становіцца адначасова сымбалам рэвалюцыі для адных і пагрозай, абразай для іншых; цікава, што ў беларускай мове слова «майдан», прысутнае ўжо ў старабеларускай мове, на сучасным этапе зьведала нэгатывізацыю, слова становіцца сынонімам рэвалюцыі, забурэньня, а неафіцыйна, напрыклад, у тарашкевіцы, мае хутчэй пазытыўную канатацыю – вызваленьне, дэмакратызацыя). Мова выкарыстоўваецца палітычнымі сіламі, ужываецца як абраза («мова бандэраўцаў», «самасцыйная» мова / «маскальская мова» і пад.) і апісвае хаду ваенных падзеяў. Беларуская мова ў дадзенай сытуацыі і на пачатковым этапе вайны займала нэўтральную пазыцыю, яна ня ўдзельнічае ў канфлікце наўпрост, тым ня менш і яна фіксавала і апісвала стан рэчаў. У дасьледаваньні асноўнай мэтай (акрамя проста збору і аналізу новай лексикі) якраз зьяўляецца высьвятленьне рэакцыі беларускай мовы – як яна рэагуе на расейска-ўкраінскую вайну (панятак, прыняты ў тарашкевіцы) ці канфлікт (гэтаму панятку аддае перавага афіцыйная беларуская мова). А таксама важна пазначыць, як мова выкарыстоўваецца рэжымам, як яна перадае ідэалёгічныя ўстаноўкі ўлады

(напрыклад, *Днепраўпятроўск* стаў *Дніпром*, *Валгаград* у мове адзінарусаў зноў называецца *Сталінградам* і пад.).

Дасьледаваньне базуецца на палявым матэрыяле падчас этналінгвістычных экспэдыцыяў (пераважна ўрбаністычных) па Беларусі (Менск–Віцебск–Ворша–Браслаў–Друя) з 2015 па 2017 гады. Таксама ў дасьледаваньне інтэграваны аналіз зьместу беларускамоўнай прэсы, інфармацыйных старонак (як папяровай (*Звязда*, *Наша Ніва*, *Новы Час*), так і віртуальнай (*Радыё Свабода*, *Беларуская служба Польскага Радыё*)). Таксама ў працу ўключаны аналіз зьместу мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, перакладаў (напрыклад, творы С. Жадана, А. Чупы, Н. Саўчанкі) (Жадан, 2015; Чупа, 2014; Савченко, 2015). У аналіз мовы вайны таксама ўваходзіць вонкавае, параўнаўчае вымярэнне: падзеі, якія адбываюцца не ў Беларусі, а таксама досьвед іншых моваў, якія апісваюць вайну і ствараюць словы. Гэта перадусім украінская і расейская мовы. Дасьледаваньні мовы ў зломныя гістарычныя пэрыяды ахопліваюць таксама такую тэму, як ідэалізацыя мовы, напрыклад камунізацыя ці, наадварот, дэкамунізацыя мовы, а шырэй гледзячы ў постсавецкім кантэксце, русыфікацыя, беларусізацыя, украінізацыя моваў. Гэта можа быць каталізатарам зьменаў, а часам і адной з праяваў новай ідэалёгіі і адной з прычынаў канфлікту, вайны (Kis-Marck, 2016). Дасьледаваньні ўкраінскай мовы ў цяперашні ваенны пэрыяд і як яна мяняецца пад узьдзеяньнем вайны (на прыкладзе тапаніміі, перадусім назваў местаў, вёсак, вуліцаў) дэманструюць рознабаковыя аспекты эвалюцыі мовы і як яна рэагуе на падзеі і зьяўляецца сымбалічным паказьнікам зьменаў.

Дзеля шырыні зьявы цікавы досьвед суседняй летувіскай мовы, якая таксама актыўна апісвае расейскай-ўкраінскую вайну. Носьбіты

летувіскай мовы стварылі цэлы новы пласт ваенна-ідэалогічнай жаргоннай лексыкі (Lietuvių kalbos naujažodžių duomenynas): *koloradkė* (калярадка, георгіеўская стужка), *koloradas* і *koloradininkas* (калярад, той, хто носіць георгіеўскую стужку, таксама *прапуцінец*), *putinauja* (каманда Пуціна, пуцінцы), *putinizacija* (пуцінізацыя), *putleris* (Пуцін+Гітлер) і пад.

Аналіз беларускай мовы рабіўся наступным чынам: пачатак дасьледаваньня – аналіз прэсы з 27.02.2014, калі Расея ажыцьцявіла інтэрвэнцыю ва Ўкраіну, у Крым. З 2014 рабіўся аналіз-зрэз за люты – сакавік кожнага наступнага году з мэтай выяўленьня новай лексыкі. Бо колькасць інфармацыйных тэкстаў, прысьвечаных вайне, павялічвалася якраз у пэрыяд адзначэньня даты пачатку вайны, крызы, канфлікту.

Навізна дасьледаваньня палягае ў тым, што мясцовая сацыялінгвістыка ды мовазнаўства наагул ігнаруюць разьвіцьцё мовы на вельмі сучасным этапе, звычайна мова дасьледуецца ў гістарычнай пэрспэктыве. Афіцыйная мовазнаўчая навука застаецца ў лепшым выпадку нэўтральнай і не апісвае, ігнаруе палітызаваныя, «небясьпечныя» тэмы. Пры гэтым дзеля справядлівасьці адзначым, што часьцяком вывучэньне беларускай мовы на сучасным этапе ўскладняецца маргіналізацыяй мовы і ейнай выключанасьцю з публічнай сфэры.

Да ўсяго ў дасьледаваньні прапануецца ня проста аналіз фармаваньня новых словаў, фразэмаў, а іх сувязь з маладасьледаванай у Беларусі тэмай стэрэатыпізацыі ў мове і, калі дакладней, з тэмай мовы нянавісьці.

У слоўніках прыгаданых ніжэй наватвораў ці словаў з новымі сэнсамі і гучаньнямі пакуль няма. Ва ўмовах вайны, канфлікту большая частка словаў паўстае ў нэгатыўным рэчышчы: задзейнічаецца

стэрэатыпізацыя, насьмешка, кпіны сацыяльнага, нацыянальнага, рэлігійнага і гендэрнага кшталту.

Пэрспэктывы дасьледаваньня: перадусім сацыялінгвістычныя ў зьвязку з навізнай дасьледаваньня. Да ўсяго дадзеная тэма актуальная і вельмі пэрспэктыўная з пункту гледжаньня палітычнага аналізу, напрыклад, у вивучэньні тэмы апалітычнасьці/палітычнасьці насельніцтва. Якраз сацыялінгвістычны аналіз (моўныя трапнасьць, гумарыстычнасьць, але і стыгматызацыя) дапамагае выявіцьровень палітызаванасьці ці, наадварот, апалітычнасьці.

Заўвагі да некаторых словаў і значэньняў: дамінаваньне панятку «крыза», «канфлікт», «уварваньне» і вельмі рэдка «вайна». Так, Радыё Свабода апісвае канфлікт як «вайну» (Карбалевіч, 2014), газэта «Звязда» аддае перавагу «канфлікту». Калі Радыё Свабода зь першага дня вайны пачала вяшчаць пра падзеі, афіцыйная «Звязда» вычэквала і толькі празь некалькі дзён пачала вельмі нэўтральна пісаць пра «падзеі ва Ўкраіне» (Звязда, 2014). За ўжытымі паняткамі – «вайна», «канфлікт», «уварваньне», «вьяртаньне тэрыторыі» і пад. – стаяць пэўныя ідэалёгічныя пазыцыі, устаноўкі. Мова, такім парадкам, выразна дэманструе ідэйны, ідэалёгічны расклад сілаў канфлікту, а таксама расклад сілаў спачувальнікаў таму ці іншаму боку.

Стэрэатыпізацыя іншага ў мове: ад насьмешкі і абразы да гвалту

Стэрэатыпізацыя пэўных катэгорыяў насельніцтва (звычайна мігрантаў, геяў, цыганоў, уцекачоў як найбольш уразьлівых групаў і асноўных ахвяраў мовы варожасьці, а ў кантэксьце вайны ўкраінцаў з аднаго боку і расейцаў з другога) выступае як адна з самых тыповых стратэгіяў па

маргіналізацыі пералічаных групаў. Адмоўныя стэрэатыпы і іх уплыў на існаваньне няроўнасьці ў грамадстве, пагатоў у час канфлікту, часьцяком недаацэньваюцца – традыцыйна скіроўваецца ўвага пераважна на сьветаўспрымальную, пазнавальную і, такім парадкам, выключна станоўчую функцыю стэрэатыпаў. Толькі пад уплывам палітызацыі тэмы, а асабліва ў пэрыяд вайны, паўстае відавочная сувязь паміж стэрэатыпам і выбухам мовы няроўнасьці, варожасьці. Стэрэатыпізацыя (стэрэатыпы і іх выпрацоўка) як пэўная стадыя захаваньня і кансалідацыі групы ў пэўны пэрыяд, асабліва ў гістарычнай пэрспэктыве, на сёньня, у эпоху глябалізацыі, адкрыцьця межаў і мяшаньня, больш не знаходзіць свайго апраўданьня альбо губляе першапачатковае значэньне, хоць стэрэатыпы і працягваюць аднаўляцца пад прэсам адукацыі, дзейнасьці палітыкаў і партыяў пэўнай скіраванасьці або як рэакцыя на эканамічную крызу ці геапалітычныя нэгатыўныя зварушэньні. Таксама стэрэатыпізацыя як стрыжань агульнай тоеснасьці, «уяўнай супольнасьці» (Anderson, 1999), дасюль актуальная і моцная на Захадзе (і ня толькі ў краінах спозьненага нацыятварэньня і дзяржаватварэньня, напрыклад у Беларусі, Расеі ці ва Ўкраіне, але і на Захадзе ЭЗ: у Францыі, Вялікабрытаніі, Швайцарыі і г.д.). Доказам чаму могуць быць сучасныя нацыяналісцкія, ізаляцыянісцкія і эўрафобскія ўздымы і тэндэнцыі ўнутры заходняй дэмакратыі: фэномэн Брэксыт, антыміграцыйныя палітыкі ці выступы ў шматлікіх старых дэмакратыях.

Стэрэатыпізацыя – працэс, у якім мы задзейнічаем калектыўныя стэрэатыпы, што існуюць у грамадстве ў дачыненні да розных сацыяльных групаў (Morchain, 2006). А таксама стэрэатыпізацыя – гэта яшчэ і канструяваньне стэрэатыпу (Salès-Wuillemin, 2006). То-бок гэта ня

толькі зьява, але і працэс: стэрэатып, такім чынам, безупынку мяняецца, папаўняецца: напрыклад, *украінцы, хахлы* ва ўяўленьнях і страхах ня толькі «бандэрня», але могуць амальгамна стаць ці становіліся «забойцамі», «фашыстамі» і пад. І якраз у стэрэатыпізацыі-працэсе палягае рызыка – што называецца «небясьпека стэрэатыпу» (Inzlicht, Schmader, 2011): мова варожасьці пераходзіць у дзею і становіцца злочынам варожасьці. У гісторыі шмат прыкладаў, калі бяскрыўдныя спачатку стэрэатыпы паступова перакідваліся ў кропкавыя, а потым і калектыўныя праявы мовы, а ўрэшце і дзеяў, злочынаў варожасьці – масавых вынішчэньняў і цкаваньняў пэўных уразлівых групаў: вядзьмарак, цыганоў, жыдоў, армянаў, геяў і пад. Таму гістарычны адмоўны досьвед таксама сьведчыць аб важнасьці, усё яшчэ актуальнасьці і пільнасьці ў пытаньні вывучэньня і маніторынгу мовы варожасьці, якая заўсёды пачынаецца з стэрэатыпаў, забабонаў.

У разуменьні стэрэатыпізацыі як зьявы і працэсу адначасова важны кантэкст стэрэатыпу: так, слова і стэрэатып «хахол» сярод саміх украінцаў будзе адрозьнівацца ад таго, калі слова ўжываецца расейцам. То-бок заўсёды варта ўлічваць канатацыю (станоўчую ці адмоўную) стэрэатыпу.

Як мова рэагуе на нутраныя палітычныя падзеі

Мова яшчэ жыве і здзіўляе нас у 21-м стагодзьдзі. Трапнасьць народных вобразаў і параўнаньняў здзіўляе ня менш. На вачох нараджаюцца трапныя і сьмешныя выразы як рэакцыя ня толькі на вонкавыя падзеі, але перадусім на нутраныя. Так, нядаўна ў Віцебску, ехаўшы ў трамваі, пачуў ад аднаго дзядка незадаволенасьць трамвайніцай, якая, сапраўды, ехала вельмі-вельмі ціха і акуратна: «Едзе, як Лукашэнку вязе! З намі можна і

шпарчэй! Чаго баяцца, Лукашэнкі тут няма!» Лямант дзядка да ўсяго ўдала павесяліў пасажыраў. То-бок вельмі акуратна, баючыся – як *Лукашэнку вязе*.

І яшчэ адно цікавае адкрыццё – выраз «*боршч Ярмошынай*». Нібыта зразумела, нібыта проста, але пачуае ў віцебскіх і аршанскіх кабетаў здзівіла мяне: гэта азначала нясмачны, абы-які боршч – такі новы рэцэпт. Як патлумачыла мне віцебская кабета, гэта такі нішчымны, няўдалы боршч у гаспадыні, боршч, які не задаўся. І скажы потым, што беларусы апалітычныя, нічога не заўважаюць, ніяк не рэагуюць! Прынамсі некаторыя беларусы і беларускі ў далечыні ад сталіцы сочаць і крытычна, хаця б праз мову, рэагуюць на шматлікія сталічныя завіхрэньні.

А вось яшчэ некалькі наватвораў і перакрутаў, якія фіксуюцца ў мове ў апошні час і якія сьведчаць пра трапнасць і ўсё ж такі своеасаблівую палітычнасць беларусаў: *пракапейкі, палатка*.

Пракапейкі – новая рэчаіснасць Беларусі, капейкі, манэты, уведзеныя ў абарачэньне 1 ліпеня 2016 году (слова ў гонар старшыні Нацбанку Пятра Пракаповіча).

Палатка (як тэнт і палатка-шапік, а яшчэ, падаецца, ёсьць алюзыі на палату вар’ятні) – сьмяшлівая назва беларускага парлямэнту – Палаты прадстаўнікоў.

Нядаўнія дыялекталягічныя экспэдыцыі Варшаўскага ўнівэрсытэту на Беласточчыну па вывучэньні мовы тамтэйшых жыхароў таксама выкрываюць цікавыя наватворы беларускай мовы: напрыклад, дзеяслоў *лукашэнкаць* («Нас і так усе лукашэнкаюць»), што азначае «абражаюць, зьвязваюць з Лукашэнкам, Беларусьсю, параўноўваюць з Лукашэнкам» (Баршчэўская, 2018).

Ну, калі ня ў дзеях, то ў словах, праз мову беларусы маюць актыўную грамадзянскую пазыцыю, а словатворны працэс працягваецца безупынку.

Вонкавае вымярэнне (на прыкладзе расейска-ўкраінскай вайны)

Вядома, носьбіты мовы рэагуюць на ўсё, што робіцца ня толькі ўнутры краіны, але і ў свеце. Уварваньне Расеі ва Ўкраіну зыначыла ня толькі думкі, разуменьні людзей, але і пакінула след у мове. Так, у выніку новай вайны ў беларускую мову ўвайшлі новыя словы, фразэмы. Усім вядомыя ўжо *калярады*, *ватнікі*, *пуцінкі*, *пуцянякі*, а нядаўна давялося чуць яшчэ і *міні-данбас*, *данбас* вось у якім кантэксьце: «У нас на працы начальнік – сапраўдны міні-данбас! Жыве ў Беларусі, а мары ўсе пра Расею» (Іваноў, 2016). Іншага разу *міні-данбас* усплываў у сучасным гучаньні ў дачыненні да казацтва і праваслаўя ў Беларусі. Іншым разам паўстаюць проста словы *данбас*, *данбасья*: гэта і тое, што міні-данбас, а таксама нешта вельмі кансэрватыўнае, рэтраграднае наагул.

У піку гэтым словам у паветры часта лунаюць выразы *бандэра*, *бандэрня*, якія азначаюць для расейцаў ці прарасейцаў скрайнія ўкраінскія нацыяналісцкія сілы.

Калярады, *жоржыкі* – яшчэ адныя словы, узьніклыя напярэдадні расейска-ўкраінскай вайны. Азначаюць пераважна нядаўна ў моду ўведзеныя ў Расеі гэтак званыя «георгіеўскія стужкі», якія носяць ня толькі расейцы, але і закранутыя расейскай прапагандай беларусы.

У Віцебску, Полацку чуў побач з словам *калярады* – *жоржыкі*, перакрут ад *георгікі*. Таксама словы могуць азначаць ня самі стужкі, але і людзей, якія трымаюцца падобнай ідэалёгіі.

Рашка – смяшлівая назва Расеі, расейцаў. Панятак паўстаў у сьвятле выбуху аўтарытарызму-путынізму. Фіксуецца як у беларускай мове Беларусі, так і ў дыяспары, часта сустракаецца ва ўкраінскай мове.

Радзей у размоўнай вуснай мове сустракаецца *Беларашка* як назва-кпін з цалкам залежнай ва ўсім ад Расеі Беларусі. У сеціве, а таксама ў размоўнай мове вартае ўвагі яшчэ адно досыць новае слова – *дранік, дранікі*. Гутарка тут не пра страву, а пра млявага, ідэалягічна пасіўнага беларуса: «*Гэтыя дранікі нічога ня змогуць супраць Расеі!*» Якраз у кантэксьце гэты панятак частак укліньваецца паміж калярадамі, данбасьнёй і бандэрнёй.

Цікава таксама тое, што некаторыя састарэлыя ў беларускай мове словы кшталту «майдан» (*пляц, кірмашны пляц*) вярнуліся зь нябыту якраз дзякуючы падзеям ва Ўкраіне. Асучасьнены панятак азначае хутчэй забурэньне, рэвалюцыю. Некаторыя іншыя старыя словы ў выніку вайны набылі іншыя, часьцяком нэгатыўныя гучаньні: актывізавалася і нэгатывізавалася ў сучаснай беларускай мове слова «маскаль», якое раней азначала старавера, расейскага жаўнера ці проста прыбыша з Расеі, цяпер жа слова можа мець і абразьлівае значэньне. Тое ж самае адбылося з словамі «хахал», «кацап».

Таксама ў выніку забурэньняў паўстала шмат скаротаў: ААЦ, АТО, ДНР, ЛНР і пад. Наагул варта падкрэсьліць, у эпоху забурэньняў, войнаў звычайна ствараецца шмат словаў-скаротаў – г.зв. акронімаў: ужо падчас разбурэньня Расейскай імперыі і стварэньня СССР у мове зьявіліся скароты кшталту *ц-к, ВЧК* і пад. (Карцевский, 1921: 32). У сацыялінгвістыцы і палітыцы пашырэньне акронімаў і эўфэмізмаў падчас вайны разглядаецца ў сьвятле такой зьявы, як моўнае адчужэньне (*linguistic*

alienation): калі адцягнутыя, хоць і на роднай мове словы, словазлучэнні, акронімы, эўфэмізмы, створаныя палітыкамі, ідэолягамі, захопліваюць мэдычную прастору і не разумеюцца асноўнай часткай носьбітаў мовы (Gay, 1999). Узровень адцягнутасьці наватвораў і іх вельмі частая сэнсоўная завуалёванасьць выкарыстоўваюцца заангажаванымі ў вайну, канфлікт сіламі, што часьцяком не дазваляе грамадзтву адразу ясна і цьвяроза ацаніць сытуацыю, вымераць маштабы гвалту, забойстваў. Так, эўфэмізм «зачыстка», які выкарыстоўваецца ў афіцыйнай мове, не адразу раскрыў вочы грамадзтву на зьверствы і вынішчэньні, ажыцьцяўленьня рэгулярным войскам ці спэцгрупаваньнямі ў Чачэніі, былой Югаславіі. Такім парадкам, носьбіт(-ка) мовы праз моўнае адчужэньне і неразуменьне тэхнічнага, ваеннага і палітычнага жаргону нібыта згаджаецца з тым, што адбываецца. У зьвязку з гэтым трапляе параўнаньне падае дасьледнік мовы вайны і міру Ё. Гей: як даверлівы пацыент, які не разумее мэдычнага жаргону, грамадзянін падчас вайны, не разумеючы ваенна-палітычнага жаргону, моўчкі апраўдвае і амаль падтрымлівае мілітарысцкі дыскурс (Gay, 1999).

Да ўсяго стэрэатыпізацыя назіраецца ў такіх назвах, як *Луганда*, *Лугандон* і пад. Усходняя Ўкраіна апісваецца як адрынутая, бедная тэрыторыя тыпу Ўганды. Прыгадаем з гэтай нагоды гістарычныя паралелі, напрыклад, з маргіналізацыяй назвы *Пецяярбург* падчас рэвалюцыі 1917, калі сталіца Расеі апісвалася як хамская сталіца – *Хамбург* (Карцевский, 1921: 33).

Наступны панятак, які трапіў у беларускую мову, – *сэпары* – сэпаратысты, фармаваньні ці асобы на Ўсходзе Ўкраіны, а таксама ў

Крыме, якія падтрымліваюць ідэю аўтаноміі ці адыходу гэтых земляў да Расеі.

Апошнія моўныя наватворы ўкраінска-расейскай вайны:

– *правасекі* – чальцы мізэрнага, малаўплывовага Правага сэктару, якія дасюль палюхаюць велізарную краіну Расею, асабліва ейную эліту;

– *укры, укропы (кропы)* – украінцы: у расейскай мове, як і ў беларускай гэта нэгатыўная назва ўкраінцаў (ад УКРОП – Украінскае аб'яднаньне патрыётаў // *Українське об'єднання патріотів – УКРОП*);

– *вышывайнікі і вышиватнікі*: сьвядомыя ўкраінцы, антыпод ватнікаў;

– *янты* (ад E.n.o.t. Corporation): прадстаўнікі расейскай арганізацыі мілітарысцкай і прафашысцкай арыентацыі.

Гэта толькі асноўны і далёка ня поўны масыў словаў, якія прышлі ў беларускую мову ў апошнія пяць год. Калі ва ўнутраным вымярэньні ўзьніклія словы маюць хутчэй пазытыўную, гумарную канатацыю (*пракапейка, палатка, боршч Ярмошынай*), то ў вонкавым вымярэньні, пагатоў ва ўмовах вайны, усе наватворы зьяўляюцца стэрэатыпным, нэгатыўным і часьцяком агрэсіўным бачаньнем (а папросту мовай нянавісьці) іншага, суседа.

Тады як у нутраным вымярэньні беларуская мова задзейнічае ўласныя словатворныя мэханізмы (*жоржыкі, майдан*), то ў вонкавым вымярэньні збольшага яна пазычае новыя слова ва ўкраінскай ці расейскай мовах, адаптуючы іх да сыстэмы мовы беларускай (*ватнікі, вышывайнікі, янты*).

Такім парадкам, мова вайны, альбо мова, якая апісвае вайну, адштурхоўваецца ад базавых і часьцяком жартлівых, кплівых стэрэатапыў

(кшталту *бульбаш*, *хахол*, *маскаль*), але па хуткім часе ў выніку канфлікту, вайны і актыўнага задзейнічання мовы нянавісьці пазначаныя вышэй стэрэатыпы становяцца агрэсіўнымі, крыўднымі (так, *бульбаш* становіцца *дранікам*, *хахол* – *бандэрам*, *бандэрнёй*, *правасэкам*, *маскаль* становіцца *русамірам*, *пуцінякам*, *русацяпам*, *кацапам* і пад.). Слоўная, а шырэй гледзячы моўная вольніца вядзе ці спрыяе разьвязаньню ня толькі языкоў, але і ваенных канфліктаў. І тады ў бой уступаюць іншыя мэханізмы па апраўданьні нянавісьці і вайны: акронімы, эўфэмізмы.

Беларуская мова: ад ролі нэўтральнай назіральніцы да аб'екту ідэалёгічных нападак

Як вынікае з аналізу зьместу прэсы з 27.02.2014 па 27.02.2018, а таксама з іншых дасьледаваньняў, беларуская мова паступова сталася актыўным аб'ектам дэбатаў, выкліканых расейска-ўкраінскай вайной (Вячорка, 2017; Грановский, 2016). Палітычныя і каляпалітычныя сілы г.зв. «рускага сьвету», апрача асноўнай крытыкі ўкраінскай культуры і мовы, паступова ўцягнулі ў сваё поле інтарэсаў і крытыкі беларускамоўны сьвет і беларускую мову (напрыклад, глядзіце ніжэй, справа і выказваньне Л. Рашэтнікава). Такім парадкам, зь першапачаткова пасіўнага беларуская мова сталася актыўным аб'ектам ваеннай і шырэй гледзячы ідэалёгічнай рыторыкі канфлікту. Цяпер беларуская мова ўжо ня проста адцягнута апісвае вайну, але і сама сталася сымбалічнай ахвярай нападак, вайны. Так, адноўлены пасля распаду СССР і ўзмацнёны за Пуцінам імперыялісцкі расейскі дыскурс вярнуў да жыцьця псэўданавуковы падыход у трактаваньні славяншчыны, славянскіх моваў (Гілевіч, 1993; Пастухой, 2000; Scarr, 2017). Беларуская мова, змаргіналізаваная і

дэмаграфічна слабая ў 21 стагодзьдзі, пачала зноў трактавацца ў Расеі ды ўнутры самой Беларусі як «недамова», «дыялект» і пад. Вайна ва Ўкраіне ўзмацніла гэты падыход, адкуль выбух у прэсе псэўданавуковай прапаганды, што да паходжаньня, гісторыі і месца беларускай мовы. Яшчэ задоўга да расейска-ўкраінскай вайны расейскія навукоўцы, палітыкі пачалі крытыку нацыянальнай і моўнай палітыкі наваствораных ці адноўленых краінаў на прасторы былога СССР, паступова крытыка перакінулася ў рэальную палітыку супрацьдзеяньня, уплыву, санкцыяў, пагрозаў і шантажу. Аналіз мовы нянавісьці дадаткова дазваляе прасачыць, як простыя стэрэатыпы, абразы, кпіны ці простыя жарты (*хахлы, маскалі*) пад уплывам палітыкі і ў моманты пагаршэньня стасункаў вядуць да нагнятаньня, моўных, сымбалічных канфліктаў (нацыянальныя вэрбальныя канфліткі), якія часьцяком пераходзяць у канфлікт рэальны (зьбіцьцё, бойкі, гвалт, пагром, вайна) (Scarr, 2017).

Адным з апагеяў супрацьстаяньня інтарэсаў Расеі і суседніх краінаў – нароўні з вайной з Грузіяй улетку 2008 году – сталася вайна паміж Украінай і Расеяй, пры гэтым вайна іншымі сродкамі (дыпляматыя, эканоміка, СМІ, культура, мова як мяккая ўлада) таксама працягваецца і ў многіх напрамках зьяўляецца куды больш эфэктыўнай. Датай актыўнага ўцягненьня беларускай мовы ў вайну, перадусім у інфармацыйны, ідэалягічны расейска-ўкраінскі канфлікт, можам умоўна лічыць канец 2016 году, калі дырэктар Расейскага інстытуту стратэгічных дасьледаваньняў Леанід Рашэтнікаў заявіў аб тым, што існаваньне беларускай мовы ніяк не апраўдана, сама беларуская мова штучная і была створаная бальшавікамі ў 1926 годзе. Насамрэч падобная думка існавала і раней, але пераважна ў прыватнай сфэры. У час Расейскай імперыі і

потым у першапачатковы пэрыяд існаваньня СССР беларусафобскі дыскурс (асабліва ў дачыненні да мовы) быў досыць моцным і прысутным: ня толькі расейскія манархісты, панславісты, але і многія бальшавікі, з аднаго боку, і, з другога боку, расейскія інтэлектуалы без ідэалогічнай ці палітычнай прапіскі ставілі пад сумнеў існаваньне беларускай мовы ў лепшым выпадку, а ў горшым актыўна аспрэчвалі ейнае існаваньне. Так, ня толькі такія вядомыя мовазнаўцы, як А. Сабалеўскі, А. Шахматаў, В. Багародзіцкі, М. Дурнаво, П. Шафарык, але і такія расейскія савецкія клясыкі літаратуры, як З. Гіпіус, С. Меражкоўскі, К. Чукоўскі, якія прэтэндавалі на дэмакратычнасьць, сьмяяліся і лічылі беларускую мову за «недамову», «карыкатуру на мову» і г.д. Так, Карней Чукоўскі, казкамі якога зачитваліся ўсе дзеці СССР, у тым ліку БССР, у сваім дзёньніку за 1927 год пазначыў: *«Што за мова – беларуская. Выдумалі мову наркамы. Сабраліся, панакуплялі французскіх і нямецкіх граматыкаў, выдаткавалі трыста рублёў і выдумалі беларускую мову. Ды даў бы ты мне трыццаць рублёў, я б табе лепшую мову выдумаў. Бо прасты народ вашай мовы, як і ва Ўкраіне, ня ведае»* (Чуковский, 1991). Расейцы дзяспары, як сьведчаць успаміны беларускіх эміграцыйных дзеячоў (Stukalich, 1975: 104–105), таксама часта крытыкавалі ня толькі СССР, але існаваньне беларускай культуры і мовы. На тле вайны нават уручэньне нобэлеўскай прэміі беларускай расейскамоўнай пісьменьніцы С. Алексіевіч у 2015 сталася дадатковай прычынай для многіх расейскіх пісьменьнікаў, каб выказаць беларусафобскія заўвагі як на адрас самой пісьменьніцы, так і на адрас беларускай дзяржавы, мовы і літаратуры (Чёрный, 2015; Пухнавцев, 2015).

Такім парадкам, сучасны расеец Л. Рашэтнікаў нічога новага не выдумаў, ён працягнуў лінію папярэднікаў, якая была замарожаная афіцыйнай савецкай інтэрнацыянальнай, адкрытай палітыкай у нацыянальнай і моўнай сфэры. Размарозка і вяртаньне да сапраўднага думаньня і да адновы ў Расеі імперыялісцкай ідэалёгіі і каляніяльнага бачаньня Беларусі і Ўкраіны, у прыватнасьці вяртаньне скепсісу ў дачыненьні да беларускай і ўкраінскай моваў, адбылася пасля ліквідацыі СССР. Як на акадэмічным узроўні, так і на ўзроўні мастацкай літаратуры расейскія вядомыя асобы, як В. Пармон, А. Трафімук, І. Бродзкі, А. Салжаніцын, а таксама многія іншыя, у самым пачатку 90-х гадоў мінулага стагодзьдзя (Трофімук, Пармон, 1992; Солженицын, 1995: 543–545) выказалі занепакоенасьць актыўным адраджэньнем беларускай і ўкраінскай моваў, а таксама дазволілі сабе кпіны з разьвіцьця і ўзмацненьня нацыянальных моваў (напрыклад, малавядомая гісторыя з украінафобскім вершам І. Бродзкага «На Независимость Украины») (Бродский, 1994).

Такім парадкам, на сучасным этапе ня толькі ідэолягі г.зв. «рускага сьвету», але і некаторыя расейскія навукоўцы і пісьменьнікі, у тым ліку набэляры, публічна і на досыць высокім узроўні спрычыніліся да адкрыцьця скрыні Пандоры – распаўсюджваньня і апраўджваньня псэўданавуковых, зьдэалягізаваных меркаваньняў у дачыненьні да беларускай і ўкраінскай моваў.

Расейска-ўкраінская вайна сутыкнула дзьве краіны, але іншыя суседнія, не задзейнічаныя ў вайне найпрост краіны, таксама зьведваюць уплыў на роўні эканамічным, гуманітарным і моўным. З канца 2016 году, калі расейскія ідэолягі афіцыйна паставілі пад сумнеў існаваньне і

гістарычнасьць беларускай мовы, зьявіліся шматлікія іншыя падобныя заявы (праўда, яны рэгулярна зьяўляліся ў сеціве да вайны). І размова тут ідзе перадусім аб радыкальных, неафіцыйных групоўках і ім спачувалых у Расеі ці нават у самой Беларусі, якія ўмоўна можна назваць «рускім сьветам» (аналіз іх інтэрнэт-бачынак не рабіўся з прычыны занадтай радыкальнасьці і жоўтастаронкаваньня; да ўсяго мэтай дасьледаваньня не зьяўляліся паходжаньне і аналіз мовы нянавісьці). Аднак напярэдадні вайны ва Ўкраіне адбыўся сплаў радыкальных «русасьвецкіх» групавак і каштоўнасьцяў з праграмай праўладнай партыі «Адзіная Расея» (Путін, 2012), які прывёў да парушэньня мяжы дазволенага, калі пэўныя афіцыйныя інстытуцыі пачалі агучваць радыкальныя, псэўданавуковыя і папросту ненавісьніцкія дыскурсы.

Заканчэньне

Такім парадкам, беларуская мова, не зважаючы на маласпрыяльную сытуацыю ўнутры Беларусі, а таксама на маласпрыяльную вонкавую, геапалітычную сытуацыю, дэманструе актыўнае задзейнічаньне словатворчых мэханізмаў, апісвае нутраныя і вонкавыя сацыяльна-палітычныя зьявы. Носьбіты мовы жартуюць, абражаюць саміх сябе (*памяркоўныя беларусікі, дранікі, лукашаняты*), а таксама суседзяў, што адбіваецца ў моўных стэрэатыпах (*хахлы, салажоры; маскалі, русацяпы, русасьвет* і г.д.). Ва ўмовах пагаршэньня стасункаў і пагатоў падчас узброеных канфліктаў (вайна ва Ўкраіне) звычайныя моўныя стэрэатыпы пераўтвараюцца ў абразы і сапраўдную зброю прапаганды (*хахлы/маскалі*). Акрамя існых абразаў, ствараюцца новыя, зазвычай з-за вайны яшчэ больш радыкальныя, агрэсіўныя абразы, якія аўтаматычна

адносяцца да мовы нянавісьці і варожасьці (*бандэры, бандэрня/пуцінякі, данбасьня*). Беларускае мова ня толькі перадае ці перакладае наватворы расейскай ці ўкраінскай моваў, а таксама прымае ўдзел у стварэньні новых абразаў (*данбасьня, міні-данбас*, напрыклад). Тэндэнцыя апошніх гадоў – беларускае мова з статусу простае назіральніцы і апісальніцы расейска-ўкраінскае вайны перайшла ў статус ахвяры канфлікту пасля таго, як узмацнілася і легітымізавалася пазыцыя радыкальных групавых, вядомых пад назовам «рускі сьвет». У выніку радыкалізацыі патрыятызму ў Расеі і спробы пашырэньня панятку «рускі сьвет» на Ўкраіну і Беларусь беларускае мова нароўні з украінскае пачала крытыкавацца, ставіцца пад сумнеў і часам успрымацца як пагроза Расеі.

Расейска-ўкраінскае вайна прыцягнула ўвагу дасьледнікаў беларускае мовы: спачатку на выключна лексычным роўні (збор і аналіз новае ваеннае лексыкі), але паступова з ідэалягічных прычынаў аналітычнае поле пашырылася да роўню сацыялінгвістычнага, палітычнага: паўсталі такія тэмы, як моўнае прастора, статусы моваў, мова-дыялект, новая і старая мова, ідэалягізацыя мовы, русыфікацыя і пад.

Зрэшты, мовы не пачынаюць войнаў, яны проста апісваюць новыя зьявы, фіксуюць новыя словы, а ўжо людзі, перадусім палітыкі, ідэолягі, а часам і мовазнаўцы, выкарыстоўваюць словы і мовы для разьвязаньня канфліктаў, часам войнаў. І таксама словы, мовы спатрэбяцца, каб заключыць мір.

Бібліографія

- Akin, S. (2016). Langues et discours en situation de guerre : une approche sociolinguistique et pragmatique, [y:] La guerre et les langues : reconfigurations sociolinguistiques et adaptations didactiques, *Lengas*, no. 80, [анлайн] Доступ на: <https://journals.openedition.org/lengas/1177>. [Прагледжана 1 траўня 2018].
- Anderson, B. (1999). *An Imagined Community*, London: Verso.
- Barsceuskaja, N. (2018). Vystup na kanferencyji “Polska-belaruskija litaraturnyja, historyčna-kulturnyja i mounyja suviazi” [Speech at the conference “Polish-Belarusian literary, historical, cultural and linguistic liaisons”], 16 March 2018, Warsaw.
- Breuillard, J. (2011). Mazon linguiste, *Revue des études slaves*, tome 82, fascicule 1, pp. 11–54.
- Brodskij, I. (1994). Na nezavisimost Ukrainy [On the independence of Ukraine], [In:] *Stikhotvorenija i poemy*, [online] Available from: <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=7886>. [Accessed 28 April 2018].
- Calvet, L.-J. (2017). *Les langues : quel avenir ? Les effets linguistiques de la mondialisation*, CNRS éditions.
- Chernyi, D. (2015). Premiia “Chernogo goroda” [“Black city” prize], *Literaturnaia Rossiia*, 16 October 2015, [online] Available from: <https://litrossia.ru/item/8287-premiya-chjornogo-goroda>. [Accessed 1 May 2018].
- Chukovskii, K. (1991). *Dnevnik (1901–1929), tom 1* [The Diary (1901–1929), Volume 1]. Moscow: Sovetskii pisatel, [online] Available from:

<http://www.rulit.me/books/dnevnik-1901-1929-t-1-calibre-0-8-53-read-242413-2.html>. [Accessed 1 May 2018].

Cupa, O. (2014). *Bomzi Donbasu* [Homeless People of Donbass]. Brusturiv: Diskursus, 148 p.

De Flers, R. (1921). La langue française et la guerre, Discours de Robert de Flers, 25 octobre 1921, [анлайн] Доступ па: <http://www.academie-francaise.fr/la-langue-francaise-et-la-guerre>. [Прагледжана 1 траўня 2018].

Dimitrijevic, D. (2002). Frontières symboliques et altérité : les guerres en ex-Yougoslavie, *Études balkaniques*, no. 9, pp. 93–113, [анлайн] Доступ па: <http://etudesbalkaniques.revues.org/135>. [Прагледжана 1 траўня 2018].

Djordjević Léonard, K. (2016). La guerre au-delà des langues : ex-Yougoslavie (1991–1999) et Tadjikistan (1992–1997), *Lengas*, no. 80, [анлайн] Доступ па: <http://journals.openedition.org/lengas/1176>. [Прагледжана 3 траўня 2018].

Gay, W. (1999). The Language of war and peace, [анлайн] Доступ па: <http://www.philosophy.uncc.edu/wcgay/publangwpr.htm>. [Прагледжана 3 траўня 2018].

Granovskii, G. (2016). Kak rossiiskii general obedinil ofitsialnyj Minsk i ego natsionalnykh opponentov [How Russian general united official Minsk and its national opponents], [online] Available from: <https://topwar.ru/106244-kak-rossiyskiy-general-obedinil-oficialnyy-minsk-i-ego-nacionalnykh-opponentov.html>. [Accessed 1 May 2018].

Hilevic, N. (1993). *Jak ne spynic uzyxodu sonca...* [How to don't stop the sunrise...]. Minsk: Navuka i Tekhnika.

- Harecki, M. (1995). *Tvory* [Works], Minsk: Mastackaja litaratura, 444 p.
- Inzlicht, M., Schmader, T. (2011). *Stereotype Threat: Theory, Process, and Application*. Oxford University Press, 320 p.
- Ivanou, U. (2016). Sacyjalingvistyczna ekspedycja pa Viciebscyne, interviju 22 sakavika 2016 [Sociolinguistic expedition to the Viciebsk region, interview 22 March 2016], Viciebsk.
- Karbalevic, V. (2014). Krymskaja avantura, Radyje Svaboda, 28 February 2014, [online] Available from: <https://www.svaboda.org/a/25280756.html>. [Accessed 1 May 2018].
- Kartsevskii, S. (1921). Russkii jazyk i revoliutsija [Russian language and revolution], [In:] Russkaia rech [Russian speech] (1999), no. 2, pp. 31–34.
- Kis-Marck, A. (2016). La guerre, des lieux et des noms. L'Ukraine à l'heure de la décommunisation, *Lengas*, no. 80, [анлайн] Доступ па: <http://journals.openedition.org/lengas/1173>. [Прагледжана 1 траўня 2018].
- Lietuvių kalbos naujažodžių duomenynas, [анлайн] Доступ па: http://naujazodziai.lki.lt/Index_m.asp?zodis=koloradk%C4%97. [Прагледжана 1 траўня 2018].
- Mirtov, A. (1953). Iz nabliudeniï nad russkim iazykom v epokhu Velikoi Otechestvennoi voiny [From observations of the Russian language in the era of the Great Patriotic War], *Voprosy iazykoznaniiia* [*Questions of linguistics*], no. 4, pp. 99–108.
- Morchain, P. (2006). Valeurs et perception stéréotypée des groupes, *Cahiers de l'Urmis*, nos. 10–11, [анлайн] Доступ па: <http://urmis.revues.org/209>. [Прагледжана 1 траўня 2018].

- Pastukhou, M. (2000). Ci zakonny referendum 1995 hoda adnosna nadannia dziarzaunaha statusu ruskai move? [Is the 1995 referendum legal: is it appropriate for the status of the Russian Language?], [In:] Aniamenne: Z kroniki zniscennia belaruskai movy [Numbness: From the chronicles of the destruction of the Belarusian language], Vilnia: Gaudas, [online] Available from: http://knihi.com/anon/Aniamiennie_Z_kroniki_zniscennia_bielaruskaj_movy.html. [Accessed 3 May 2018].
- Pukhnavtsev, O. (2015). Literator nuzhnogo kalibra [The writer of the desired caliber], *Literaturnaia gazeta*, 14 oktiabria 2015, [online] Available from: <http://www.lgz.ru/article/-40-6528-14-10-2015/literator-nuzhnogo-kalibra>. [Accessed 3 May 2018].
- Putin, V. (2012). Rossiia: natsionalnyi vopros [Russia: the national question], [online] Available from: http://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.htm. [Accessed 3 May 2018].
- Salès-Wuillemin, E. (2006). La catégorisation et les stéréotypes en psychologie sociale, [анлайн] Доступ на: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00596051>. [Прагледжана 28 красавіка 2018].
- Savchenko, N. (2015). *Silne im'ia Nadija* [Strong name is Nadija]. Kyiv: Justinian.
- Scarr, F. (2017). Language and war in contemporary Ukraine, [анлайн] Доступ на: <http://ceenewperspectives.iir.cz/2017/10/19/language-and-war-in-contemporary-ukraine>. [Прагледжана 1 траўня 2018].
- Solzhenitsyn, A. (1995). *Publitsistika: v 3 t.* [Publicism: 3 vols.]. Iaroslavl: Verkhniaia Volga, 1995–1997. Vol. 1.
- Stukalich, J. (1975). *We Will Overcome!* New York: P. Kreceuski Foundation.

- Todorova-Pirgova, I. (2001). Langue et esprit national: mythe, folklore, identité, *Ethnologie française*, tome 31, fascicule 2, pp. 287–296.
- Trofimuk, A., Parmon, V. (1992). Otkrytoe pismo Verkhovnomu Sovetu Respubliki Belarus [Open letter to the Supreme Council of the Republic of Belarus], *Sovetskaia Belorussia*, 16 December 1992, p. 3.
- Viacorka, V. (2017). Ci symbalizuje taraskevica kamunizm? [Does tarashkevitsa symbolize communism?], *Radyje Svaboda*, 20 November 2017, [online] Available from: <https://www.svaboda.org/a/28862918.html>. [Accessed 28 April 2018].
- Zhadan, S. (2015). Big Mak. Perezavantazennia [*Big Mac Reboot*]. Kharkiv: Knizkovii Klub “Klub Simeinogo Dozvillia”.
- Zviazda* (2014). Numar za 4 sakavika 2014 [Number of 4 March 2014], p. 1.

(К)АБЫ НЕ БЫЛО ВАЙНЫ:**ДАВЕР ЯК СТАЎКА І МЭТА ІНФАРМАЦЫЙНАЙ ВАЙНЫ**

Аляксей Крывалап

Полоцький державний університет

ORCID: 0000-0002-4478-4930

Резюме. *Статтю присвячено обґрунтуванню легітимності використання понять довіри й соціального становлення, запропонованих польським соціологом П. Штомкою в контексті практики споживання медій. Мета цієї статті – показати у першому наближенні існування проблеми нестачі довіри як соціального феномену в білоруському медіапросторі, що, своєю чергою, створює проблеми для формування культури довіри в суспільстві. У теоретичному плані статтю засновано на підходах до розуміння довіри, запропоновані П. Штомкою, З. Бауманом, Л. Донскісом та С. Жижеком.*

Питання довіри розглядається в контексті інформаційної війни, яка відбувається в медіапросторі, де вузловими є 1) довіра, 2) лояльність та 3) солідарність. Люди з більшою імовірністю створюють та підтримують довіру, якщо передбачають можливість невідповідного повторення

спілкування (з перспективою регулярності). Лояльність може допомогти зберегти довіру, коли між партнерами за комунікацією існує низький рівень непорозуміння. Але лояльність до джерела інформації не може бути безкінечною. Ситуації непорозуміння сприяють подальшому посиленню підозри і ведуть до встановлення неподоланих ліній поділу, що мають усі шанси перетворитися на лінію розмежування чи навіть передову. Нарешті, солідарність є превалюванням спільних інтересів над особистими, як можливість отримання взаємної вигоди. У контексті інформаційної війни це може бути показано на прикладі мови, яка використовується в медіях. Зберегти авторитет мови як соціокультурну цінність, зберегти лояльність до неї та розширити сфери застосування – це може бути доказом солідарності на практиці, а не на словах.

Ключові слова: *культура, довіра, медіа, інформаційна безпека, простір, культурна ідентичність, залежність.*

Адна з версій сучаснай беларускай ідэнтычнасці грунтуецца на паўтарэнні сакральнай фразы: «Абы не было вайны!». Мантры пра мір і спакой у розных варыянтах агучваюцца напярэдадні дзяржаўных свят і падчас афіцыйных прамоў. Дзяржаўная ідэалогія актыўна выкарыстоўвае механізмы і практыкі памяці пра вайну. Безумоўна, ёсць шмат пытанняў да спецыфічнай практыкі згадвання перамогі ці Перамогі, паўтараючы савецкі слоган «ніхто не забыты, нішто не забыта». Але пры гэтым дакладная колькасць ахвяр вайны падлічваецца вельмі адносна, з дакладнасцю да мільёнаў чалавечых жыццяў.

Дыскурс сучасных беларускіх медыя пазбягае выкарыстання слова «вайна» датычна тэрыторыі Украіны. Толькі эўфемізмы: канфлікт, супрацьстаянне, узброены канфлікт, сепаратысты, антытэрарыстычная аперацыя, баевікі, добраахвотнікі, найміты і інш. Але вайна не называецца вайной. Фактычна побач з намі ідзе вайна без вайны. Як і не здагадваюцца абавязацельствы, якія былі зафіксаваны ў Будапешцкім мемарандуме ў 1994 г., «надзейныя» гарантыі якога былі татальна зруйнаваныя ў 2014 г. На чым зараз можа грунтавацца давер да яго падпісантаў? Праблема ў тым, што вайна не пытаецца дазволу, каб «наведаць» нас. Яна ўжо тут, фактычна на парозе. Але мы працягваем не заўважаць яе. І таму ўзнікае пытанне: ці магчыма сёння працягваць выказвацца пра беларускую ідэнтычнасці праз феномен вайны, дакладней праз адмову ад яе?

Задача дадзенага тэксту ў тым, каб акрэсліць наяўную праблему недахопу даверу як сацыяльнай з'явы ў беларускай медыяпрасторы, што стварае пэўныя праблемы для магчымасці пабудовы грамадства культуры даверу як альтэрнатывы культуры недаверу і цынізму.

Калі вайна выкарыстоўваецца ў метафарычным сэнсе (1) для разумення канкурэнцыі (маркетынг – гэта вайна) ці для разумення глабальных праблем, накшталт змены клімату (татальнае знішчэнне рэсурсаў і відаў). Ці калі канфлікт (2) бацькоў і дзяцей трансфармуецца праз непаразуменне адносна жахаў вайны для цывільнага насельніцтва (немагчымасць уявіць сабе сітуацыю голаду ў грамадстве спажывання). Калі змест медыя (3) напоўнены мовай нянавісці да Іншых (ад «мочить в сортире» да Pussy riot, ад бясконцых серыялаў пра мянтоў на НТВ да «понять и простить» на ТНТ). Калі (4) тэхналагічныя навінкі (накшталт смартфонаў), якімі мы ўсе карыстаемся, – гэта на 100% вайсковыя распрацоўкі, часткова адаптаваныя для мірных патрэб.

Гульнію слоў у назве артыкула «(К)абы не было вайны!» можна патлумачыць наступным чынам. «Абы не было вайны!» – ухіляцца, як толькі гэта магчыма, і не заўважаць наяўныя праблемы. Класічная пазіцыя аб'екта, ад якога мала што залежыць. «Кабы не было вайны!» – актыўна рабіць нешта, каб пазбегнуць вайны, і гэта ўжо разуменне ўласнай суб'ектнасці. Такім чынам, цяпер у чарговы раз узнікае магчымасць паспрабаваць зразумець сябе (сваю ідэнтычнасць) праз выпрацоўку стаўлення да вайны ў новых умовах. І гэта пытанне, можа гучаць наступным чынам: «Вайна за захаванне даверу альбо вайна супраць разбурэння даверу?» Зразумела, што людзі не прагнуць ніякай вайны: ні

вайны «супраць», ні вайны «за». Бо вайсковымі сродкамі і гвалтам пабудаваць давер немагчыма. Але ж толькі на першы погляд няма розніцы паміж вайной за захаванне даверу і вайной супраць разбурэння даверу. Сунь Цзы ў сваім знакамітым тэксце «Мастацтва вайны» адзначае, што «ўся вайна грунтуецца на падмане» (Цзы, 2015, с. 11). У некаторых перакладах гэтая думка падаецца як «вайна – гэта шлях падману», што па сутнасці тое самае. Часам перакладчыкі тлумачаць, што падман – гэта частка вайсковай хітрасці. То-бок гэта не ашуканства ў класічным злачынным сэнсе, а мэтанакіраваная дзейнасць супраць ворагаў. Аднак незалежна ад складанасцей перакладу гэта непасрэдным чынам датычыцца выкарыстання даверу, дакладней яго адсутнасці. Вайна з'яўляецца вынікам страты даверу, а давер ёсць умовай палітычнага жыцця ці найпрост магчымасцю палітыкі.

Каб заўважыць наяўнасць адрознення, варта прыгадаць анекдатычны прыклад Славоя Жыжэка, які ён неаднойчы выкарыстоўвае ў сваім тэксце. Калі на запыт наведвальніка рэстарану: «Калі ласка, каву без вяршкоў», – афіцыянт адказвае: «На вялікі жаль, у нас няма вяршкоў, але ёсць малако, ці магчыма падаць каву без малака?» (Жижек, 2012, с. 85).

У любым выпадку кава застаецца кавай (без малака ці без вяршкоў), але «пытанне не ў тым, чаго мы не хочам, а ў тым, чаго мы на самой справе прагнем» (Жижек, 2012, с. 149). І як працягвае С. Жыжэк: «Ці не гэты ж самы фокус мы бачылі падчас крушэння ўсходнееўрапейскіх камуністычных рэжымаў? Людзі, якія пратэставалі, хацелі свабоды і дэмакратыі без карупцыі і эксплуатацыі, а атрымалі яны свабоду і дэмакратыю без салідарнасці і справядлівасці» (Жижек, 2012, с. 149).

“Абы не было вайны” ці “кабы не было вайны” паказвае, чаго мы не хочам, але ж да чаго мы імкнёмся, чаго прагнем? Таму нас цікавіць, як стварыць грамадства даверу (без вайны ва ўсіх сэнсах) замест культуры недаверу і цынізму.

Канцэпцыя даверу для сацыялогіі з’яўляецца вынікам пэўнага працэсу. Менавіта працэсуальнасць сацыяльнага жыцця Пётр Штомпка канцэптуалізаваў у сваёй тэорыі «сацыяльнага станаўлення» (Sztompka, 1991). Калі засваенне норм і каштоўнасцей адбываецца праз трансфармаванне сацыяльнай практыкі. У гэтым сэнсе давер можа разглядацца таксама як адна з прынцыпова значных сацыяльных практык. І ў сваіх наступных працах П. Штомпка прапанаваў разуменне даверу як базавай каштоўнасці для разумення асноў грамадства (Штомпка, 2012).

Што адбываецца з даверам падчас вайны, ці магчыма наогул казаць пра яго існаванне? Як вызначыць, каму магчыма давяраць, а каму не варта? Страта даверу раўназначная страце агульнага сэнсу ва ўсім, што адбываецца навокал на розных сацыяльных узроўнях. Пры гэтым мэтай інфармацыйнай ці гібрыднай вайны з’яўляецца не фізічнае знішчэнне праціўніка, а разбурэнне даверу да наяўных сацыяльных структур. Калі спачатку грамадства губляе давер, а потым і пазбаўляецца і надзеі на будучыню.

Пытанне даверу ўзнікае на розных узроўнях: гэта можа быць як індывідуальная практыка, так і сацыяльная норма, якая распаўсюджваецца на ўсе сферы сацыяльнага жыцця. На думку П. Штомпкі, можна казаць пра амбівалентнасць культуры, калі з аднаго

боку яна прадстаўляе рэзерв для дзеянняў і прапаноўвае пэўныя прылады дзеля гэтага, надае дзейнасці аксіалагічную, нарматыўную і гнасеалагічную арыентацыю, а з іншага – такія дзеянні фарміруюць і ператвараюць культуру, з'яўляюцца асноўнымі фактарамі утварэння новай культуры ці яе морфагенезу (Штомпка, 2012, с. 42–43). Але амбівалентнасць культуры лагічным чынам прыводзіць і да такога ж падвоянага стану носьбітаў культуры: «Дуалізм агентаў магчыма разглядаць па прынцеце камплементарнасці, калі мець на ўвазе, што ўласцівасці агентаў з'яўляюцца і прадуктамі структур, і рэсурсамі для іх пабудовы (...) няма бесструктурных агентаў і няма безагентных структур» (Штомпка, 1996, с. 272). І пераход ад асобных індывідуальных дзеянняў на сацыяльны ўзровень магчымы, калі грамадства ўспрымаецца не толькі як кааліцыя індывідуальных інтарэсаў, але і як маральная супольнасць, якая «прадугледжвае асаблівае стаўленне да іншых, якія вызначаюцца намі як “Мы”. Крытэрыі прыналежнасці да гэтай катэгорыі вызначае тры маральных абавязку. “Мы” – гэта тыя, каго мы надзяляем даверам, у дачыненні да якіх дзейнічаем лаяльна і аб інтарэсах якіх клапацімся ў адпаведнасці з духам салідарнасці» (Штомпка, 2012, с. 44–45).

Няма асобна рэальнасці агентаў і няма асобнай рэальнасці структур, усё зліваецца ў практыку. «Практыка, у сваю чаргу, дзякуючы зваротнай сувязі, рашучым чынам уплывае на свядомасць. Праз практыку людзі атрымліваюць перакананні і правяраюць іх, атрымліваюць пацверджанне праўдзівасці ці памылковасці тых ці іншых заяў і ўласных ідэй» (Штомпка, 1996, с. 280).

Крызіс даверу да медыя ўжо амаль што нікога не здзіўляе, асабліва пасля з'яўлення і нармалізацыі практык постпраўды і альтэрнатыўных фактаў. Аднак гэтая праблема мае таксама і маральнае вымярэнне. З. Баўман і Л. Донскіс апісваюць яе ў сумесным тэксце «Маральная слепата» як страту здольнасці адчуваць і ўспрымаць маральныя аспекты сацыяльнага жыцця. Зараз можна канстатаваць, што «скарачаецца давер да здольнасці наяўных палітычных інстытутаў, ўплываць на ход гісторыі, не кажучы ўжо пра тое, каб яго кантраляваць або змяняць яго ў выпадку неабходнасці» (Bauman and Donskis, 2013, p. 81). Страта даверу да сацыяльных інстытутаў цягне за сабой і праблемы магчымасці ўзаемага суіснавання. Калі «ад недахопу даверу акрэсліваюцца межы, а ад падазрэнняў яны ўзмацняюцца ўзаемнымі забабонамі і перапрацоўваюцца ва ўмацаваныя пярэдні краі» (Bauman and Donskis, 2013, p. 104).

Недахоп даверу да сацыяльных інстытутаў суправаджаецца і перафарматаваннем інфармацыйнай прасторы. Пытанне крызісу даверу да ўласных нацыянальных медыя варта разглядаць праз посткаланіяльную рамку. Калі давер да вонкавага пранізлівага і прыніжаючага погляду з метраполіі, які імкнецца нешта патлумачыць і навізаць уласнае бачанне свету, часам можа быць схоплены і апісаны праз практыку медыя спажывання. То-бок тут нас цікавяць не словы, а рэальныя практыкі медыяспажывання.

Праблемы бяспекі на сённяшні дзень маюць дачыненне не толькі да традыцыйна мілітарысцкай сферы (войска, узбраенне і інш.), але і да пытанняў рэгуляванні інфармацыйнай прасторы. Мэта дадзенага тэксту –

выявіць наяўныя выклікі ў віртуальным вымярэнні інфармацыйнай прасторы для сённяшняй Беларусі. Любая мова не з'яўляецца нейтральнай, і ў гэтым сэнсе інтэграванасць расійскіх медыя ў беларускую інфармацыйную прастору магчыма разглядаць як пэўны выклік для існавання беларускага медыяландшафту. Нацыянальная інфармацыйная прастора можа быць зразумелая ў медыядыскурсе як пэўны віртуальны працяг фізічнай прасторы, у межах якога дзейнічае беларускае заканадаўства. Пры гэтым перанос фізічных уяўленняў у віртуальную прастору таксама сведчыць і пра разуменне частотнага рэсурсу як дзяржаўнай маёмасці, па аналогіі з карыснымі выкапнямі.

Можна казаць пра канструктывісцкае разуменні ідэнтычнасці, у якім асаблівую ролю для разумення сацыяльнай рэальнасці грае і мова, пры дапамозе якой «увесь свет можа актуалізавацца ў любы момант» (Бергер і Лукман, 1995, с. 69). Знакі даступныя для інтэрпрэтацыі не толькі «тут-і-цяпер». Менавіта сімвалічны ўніверсум уплывае на вызначэнне сацыяльнай рэальнасці, усталёўванне межаў таго, што адносіцца да сферы сацыяльнага ўзаемадзеяння. Але сімвалічныя інстытуты валодаюць пэўным імунітэтам і не патрабуюць пастаяннага пацвярджэння сваёй легітымнасці. Пры гэтым «усё, што мы ведаем пра наша грамадства і нават пра свет, у якім жывём, мы даведваемся праз масмедыя» (Luhmann, 2004).

Актуальнае сёння пытанне, на якой мове ствараецца ці нават можа стварацца беларуская культура? Ці існуе пагроза таго, што выкарыстанне выключна нацыянальнай мовы — гэта добраахвотнае стварэнне спецыфічнай рэзервацыі? Магчыма перафармуляваць у кантэксце інфармацыйнай прасторы і атрымаецца: якія мовы выкарыстоўваюцца ў

беларускай інфармацыйнай прасторы? Напэўна, гэта асаблівасць беларускай сітуацыі, але выкарыстанне нацыянальнай мовы, акрамя ўсяго іншага, з'яўляецца досыць выразным паказчыкам палітычнай пазіцыі. І рэакцыя палітычных апанентаў, як правіла, не прымушае сябе доўга чакаць.

Безумоўна, трагічныя падзеі на постсавецкай прасторы ў апошні час пад сцягамі абароны рускамоўнага насельніцтва ўнеслі істотныя карэктывы ў гэтае выключна інструменталісцкае разуменне мовы. Выкарыстанне рускай мовы ў краінах былога СССР з'яўляецца аб'яднальным фактарам, які падтрымлівае дыскурс існавання адзінай інфармацыйнай прасторы. Фактычна гэта тое, што яшчэ нейкім чынам злучае краіны, якія ўжо досыць далёка адышлі ад савецкага мінулага. Застаюцца пытанні пра мэты падобнага аб'яднання, хто і каго з кім аб'ядноўвае ды і дзеля чаго: каб будаваць лепшую будучыню ці спрабаваць аднавіць мінулае?

Менавіта савецкае мінулае кантралюе наша ўяўленне і «дапамагае» ўявіць сваё новае месца ў свеце, які змяніўся. Толькі чамусьці, застаўшыся ў адзінай інфармацыйнай рускамоўнай прасторы, нічога прынцыпова новага ўявіць не атрымліваецца, зноў фантом ці галюцынацыя імперыі. Само пытанне пра постсавецкасць таксама вельмі неадназначнае. Сёння словазлучэнне «постсавецкая краіна» ўжо амаль нічога не тлумачыць. Што агульнага паміж такімі былымі савецкімі рэспублікамі, як Літва і Туркменістан ці Эстонія і Таджыкістан? На сённяшні дзень яны практычна знаходзяцца ў розных сістэмах каардынат. Атрымліваецца, што постсавецкасць можа адсылаць толькі да агульнага мінулага, таго стану, з

якога ўжо ўсе павінны былі выйсці, але наколькі далёка атрымалася адысці – гэта пытанне. Бо «савецкасць» (Криволап і Матусевич, 2008, с. 122–132) калі і засталася дзесьці, то перш за ўсё ў свядомасці.

Вялікая ідэалагічная праблема палягае ў тым, якім чынам можна прыстасаваць азначальныя савецкага мінулага, што ўсё яшчэ курсіруюць у дыскурсе, для рэпрэзентацыі ўяўленняў аб савецкім мінулым, якія змяніліся. Натуральна, селекцыйны падыход да таго, што з савецкага мінулага адносіцца да «сучасных уяўленняў» («савецкасці») аб савецкім, а што не – пытанне непазбежна ідэалагічнае.

Можна сказаць, што «савецкасць» (як характарыстыка) ёсць галоўны вынік постсавецкіх пераўтварэнняў у сферы масмедыя. Гэта іншае вымярэнне праблемы дыстанцыі, якое адлюстроўвае, наколькі прасунуліся пераўтварэнні ў сферы медыя. Мінімальнае дыстанцыя ў савецкай медыйнай практыцы ператварылася ў поўную адсутнасць дыстанцыі ў постсавецкіх новых медыя. Сімуляцыя рэальнасці ўжо не нешта гіпатэтычнае, а самы што ні на ёсць факт рэальнасці.

Асобнае месца тут займае вывучэнне віртуальнай інфармацыйнай прасторы і спецыфіка разумення таго, што гэта такое. Імклівае павелічэнне колькасці карыстальнікаў інтэрнэту ў Беларусі не сведчыць аб тым, карыстальнікамі якіх інтэрнэт-сэрвісаў яны з'яўляюцца і як гэта адбіваецца на пытаннях бяспекі ў нацыянальным кантэксце.

З пункту гледжання «Яндэкса», «пад Рунэтам маюцца на ўвазе ўсе сайты, напісаныя на рускай, украінскай, беларускай ці казахскай мовах, а таксама сайты на любых мовах, якія размешчаны ў нацыянальных

даменах .am, .az, .by, .ge, .kg, .kz, .md, .ru, .su, .tj, .ua ці uz.» (*Контент Рунета*, 2009), дык ці магчыма казаць наогул пра развіццё інтэрнэту ў Беларусі? І нават ці існуе Беларусь у віртуальнай прасторы. Паміж такімі вызначэннямі Рунэту, як «усе сайты на рускай мове», «рускі інтэрнэт» і «інтэрнэт у Расіі», існуюць вельмі значныя адрозненні ў тым сэнсе, што Белнэту ці Байнэту наўпрост не існуе. І гэта толькі адна з частак інфармацыйнай прасторы. Нешта падобнае магчыма знайсці і ў выпадках з тэлебачаннем ці друкаванымі выданнямі.

Атрымліваючы інфармацыю з дапамогай медыя пра тавары і паслугі, мы непазбежна сутыкаемся з такімі іх якаснымі характарыстыкамі, як «айчынны», «імпартны», «сталічны», «наш вытворца» і гэтак далей. Але за гэтымі, падавалася б, аднасэнсоўнымі прыметнікамі ў беларускім выпадку знаходзіцца падвоенае дно. Калі газеты «АиФ в Белоруссии» ці «Комсомольская правда в Белоруссии» пішуць пра айчынныя аўтамабілі ці пра нашых вытворцаў, то ў першую чаргу яны маюць на ўвазе расійскіх вытворцаў, якія для Беларусі па сутнасці з'яўляюцца замежнымі.

І гэта не проста рытарычныя пытанні – гэта пытанні, якія акрэсліваюць дыскурсіўную рамку (тое, як мы разумеем і інтэрпрэтуем сэнс выкарыстаных слоў) ці, іншымі словамі, кантэкст, у якім абмяркоўваюцца тыя ці іншыя пытанні. Часцяком гэта і ёсць новы сэнс слоў. Але ж гэтыя практыкі пераназывання не з'яўляюцца бяскрыўднымі ў такіх пытаннях як:

Ці з'яўляюцца расійскія тавары імпартнымі ў Беларусі?

Сталіца і «столица нашей Родины» – гэта Мінск ці розныя гарады?

Айчынныя аўтамабілі – гэта ВАЗы ці МАЗ/БелАЗ?

Айчынны – гэта які? І якая Айчына маецца на ўвазе?

Аналагічная праблема вакол савецкага народа-пераможцы, калі дзень перамогі застаўся, а таго народа больш няма. Пасля распаду СССР мы вымушаныя канстатаваць разбурэнне гэтых адзіных вобразаў і знакаў, якія цяпер не нясуць у сабе адназначнай ідэалагічнай нагрузкі і якія не ўспрымаюцца гэтак адназначна. Пасля распаду СССР паўстала актуальная патрэба ў паўторнай сацыялізацыі, але «рэальнай падставай для рэсацыялізацыі з'яўляецца сучаснасць, а для другаснай сацыялізацыі – мінулае» (Бергер і Лукман, 1995, с. 263).

Тут варта выявіць агульныя механізмы абароны ўласнай культурнай ідэнтычнасці, якія выкарыстоўваюцца нацыянальнымі дзяржавамі ў дачыненні да масмедыя: «Геапалітычны кантэкст, які істотна абмежаваў магчымасці нацыянальнай сістэмы, што рэгулюе тэлебачанне, але ў якім рэпрэзентацыя нацыянальных адрозненняў з'яўляецца фундаментальна важнай па культурных і палітычных прычынах» (Turner, 2001, р. 376).

Культурны імперыялізм – гэта феномен культурнай каланізацыі. Небяспека «культурнага імперыялізму» ў кантэксце глабалізацыі часта спрашчаецца да «амерыканізацыі» або ўяўляецца як стварэнне нейкай новай адзінай глабальнай сусветнай культуры, зробленай па заходніх (амерыканскіх) стандартах (Tomlinson, 1999, pp. 79–97), пакідаючы па-за ўвагай шматмернасць глабалізацыі як культурнай з'явы праекта мадэрну (Giddens, 2003, pp. 92–98).

У сітуацыі культурнага самавызначэння пераходных грамадстваў Рычард Хогарт кажа аб некалькіх магчымых інтэрпрэтацыях ролі культуры і задач, якія павінны вырашаць нацыянальныя міністэрствы культуры (Hoggart, 1982, pp. 187–189):

1. Культура як набыццё індывідуальнай годнасці. Калі сацыяльная роля мастака-творцы і асветніка незвычайная высокая. Гэта класічнае разуменне культуры як элітарнага прадукту, які патрабуе пэўнага адукацыйнага цэнзу.

2. Культура як ідэалагічны складнік, якая падтрымлівае наяўную ідэалогію. Класічны прыклад – разуменне культуры ў СССР, таксама як мэты і задачы, якія стаялі перад савецкім міністэрствам культуры.

3. Культура як форма нацыянальнай ідэнтычнасці – найбольш глыбокае разуменне культуры. Падобнае разуменне характэрнае для краін Азіі і Афрыкі, дзе пад аднаўленнем адзінай культурнай ідэнтычнасці маецца на ўвазе неабходнасць аднаўлення зруйнаванага падчас каланіяльнага перыяду. У пэўным сэнсе ў падобнай сітуацыі апынуліся ўсе рэспублікі, якія атрымалі незалежнасць пасля распаду СССР.

Сфера культуры аказваецца месцам для «пошукаў страчанага адзінства» (Дебор, 1999, с. 99), а працэс спажывання масмедыя з'яўляецца часткай працэсу ідэнтыфікацыі сябе як грамадзяніна. Любы знак не мае толькі адно зафіксаванае значэнне. На думку С. Жыжэка, усе намаганні ў сферы сімвалічнай барацьбы накіраваны менавіта на тое, каб зафіксаваць гэтыя значэнні, абраўшы найбольш адпаведныя. Калі «функцыя ідэалогіі палягае не ў тым, каб прапанаваць нам спосаб збегчы ад рэальнасці, а ў

тым, каб прадставіць саму сацыяльную рэальнасць як сховішча ад нейкай траўматычнай, рэальнай сутнасці» (Жижек, 1999, с. 52).

Поўнае змешванне паняццяў і сэнсаў слоў магчыма назіраць у беларускіх медыя, калі падчас такіх буйных культурніцкіх падзей, як фестываль “Славянскі базар у Віцебску”, прыезджыя зоркі савецкай і расійскай эстрады па-руску тлумачаць у інтэрв'ю журналістам, якія яны шчаслівыя быць на гэтым свяце адзінства культур, дзе ўсё прамаўляецца на зразумелай рускай мове і ўсё ізноў разам. Заўсёды ёсць адказ, які цалкам залежыць ад палітычнай пазіцыі і маніфестацыя таго, хто прамаўляе, а імкненне належаць да дзвюх узаемавыключаючых пазіцый толькі ўзмацняе ненарматыўны статус дадзенага становішча.

Безумоўна, шматзначнасць у адказах на гэтыя пытанні здымаецца, калі ў камунікацыі выкарыстоўваецца беларуская мова, але ў выпадку выкарыстання рускай і пры дамінаванні рускамоўных медыя гэта ўсё яшчэ больш заблытвае і змешвае розныя паняцці. У выніку ў галовах узнікаюць неверагодныя камбінацыя і спалучэнні неспалучальнага.

У дачыненні да беларускай сітуацыі ёсць праблемы ідэнтыфікацыі масмедыя як беларускіх. Становішча ўскладняецца яшчэ і тым, што фармальныя прыкметы, якія даюць аснову для ідэнтыфікацыі і ідэнтыфікацыі сябе з аб'ектам, у значнай ступені размытыя: гэта і праблема мовы, і праблема зместу. Пры гэтым «культурная рэчаіснасць апошняга стагоддзя ў Беларусі – гэта вайна культур з усімі яе эмпірычнымі і метафізічным наступствамі» (Бабкоў, 1999). Відавочна наяўная праблема дыскрымінацыі беларускай мовы. Рэпрэзентацыя

наяўнага двухмоўя ў Беларусі мае дэкларатыўны характар і кіруецца прынцыпам адсутнасці патрэбы з рускай на беларускую мову і наадварот. У інфармацыйнай сферы гэта заўважна ў тым, што пераважная большасць афіцыйных сайтаў дзяржаўных органаў кіравання бяспліасна пазбаўлены беларускамоўнай версіі.

Асноўны механізм супрацьдзеяння інфармацыйным пагрозам, адкуль бы яны ні зыходзілі, палягае ў выкарыстанні «чароўнага рубільніка» ці «магічнай кнопкі», якія цалкам ці часткова абмяжоўваюць фізічныя магчымасці для доступу да інфармацыі. Калі расійскія тэлевізійныя каналы трансліруюць забароненыя для дэманстрацыі ў Беларусі фільмы, то беларускія тэлеглядачы ў гэты час бачаць зусім іншы медыяпрадукт. Часам, як у выпадку з фільмамі «Хросны бацька», нават без унясення іх у рэестр фільмаў, якія маюць абмежаванні па аўдыторыі і дэманстрацыі ў тэлевізійным эфіры, гэтыя медыяпрадукты не даходзілі да беларускіх тэлеглядачоў. Але ж яны былі даступны для інтэрнэт-карыстальнікаў.

Атрымліваецца, што ў выпадку з інтэрнэтам, калі «чароўнага рубільніка» няма ці яго магчымасці даволі-такі абмежаваны, дадзеныя метады кантролю не вельмі эфектыўныя. Рэкламныя кампаніі ў выкананні БелТА «Мы беларусы» ці «Я ❤️ Беларусь» не з'яўляюцца дастатковым падмуркам для паспяховай ідэнтыфікацыі. Больш за тое, яны ўсяляк пазбягаюць дакладнага лінгвістычнага маркіравання. Выкарыстоўваюцца такія слоганы, у дачыненні да якіх немагчыма зразумець, на якой мове яны сфармуляваны: рускай альбо беларускай? Няма аніякай магчымасці сказаць гэта дакладна. І ў перспектыве ўсё імкнецца да коміксаў (малюнкі без тэксту), як быццам бы беларускай мовы наўпрост не існавала (матывы

нацыянальнага арнаменту ці таварны штрих-код краіны, які пачынаецца лічбамі 481).

Атрымліваецца, што на сённяшні дзень беларуская інфармацыйная прастора ў значнай ступені залежыць ад дзеянняў суседзяў, уплываць на якія ў Беларусі няма магчымасці. Іншымі словамі, не ў Беларусі на сённяшні дзень знаходзяцца крыніцы інфармацыі, што фарміруюць нашу інфармацыйную прастору і непасрэдна ўплываюць на грамадскую думку. Беларусь знаходзіцца ў сферы ўплыву «русского мира». І няхай ён вяшчае не на нас, але ж мы знаходзімся пад яго апраменьваннем. Магчыма, тут трэба абмяркоўваць перспектывы і шанцы на самастойнасць беларускай знешняй палітыкі без расійскага ўплыву на прыярытэту і кірунку. Наколькі Беларусь абмежавана ў сваіх дзеяннях дамовай аб саюзнай дзяржаве, мытным кодэксам, Еўразійскім саюзам? Тэлерадыёкампанія «Мір» ужо 25 год працуе над тым, каб удыхнуць жыццё ў СНД у інфармацыйнай сферы. Але змест ТРК «Мір» выключна на рускай мове. Магчыма, ёсць падставы меркаваць пра наяўнасць крызісу даверу да медыя ў Беларусі. Сённяшняя сістэма медыя цалкам дыскрэдытавана «пацёмкінскімі вёскамі», шчаслівымі аграгарадкамі і аптымістычнымі выпускнікамі, задаволенымі вынікамі размеркавання ў гэтыя самыя аграгарадкі.

У якасці магчымых шляхоў паляпшэння наяўнага становішча можна прапанаваць наступнае. Усе пытанні, звязаныя са сферай адукацыі, павінны быць вырашаны на карысць беларускай мовы. Для гэтага не патрэбны радыкальныя дзеянні ў дачыненні да Кодэкса аб адукацыі, як і не патрэбны змены ў дзейным заканадаўстве. Пытанне магчыма вырашыць на ўзроўні ўнутраных дакументаў Міністэрства адукацыі.

Напрыклад, гуманітарныя дысцыпліны, якія непасрэдным чынам уплываюць на фарміраванне светапогляду, такія як гісторыя і геаграфія, павінны выкладацца па-беларуску. Менавіта гэта будзе гарантыяй ці нечым накшталт прышчэпкі разумення таго, што Беларусь – гэта не Расія. Як бы банальна гэта ні гучала.

Плюралізм меркаванняў, не фармальны і рэалізаваны выключна на паперы, а рэальная разнастайнасць. Нешта падобнае мы ўжо бачылі падчас эпохі галоснасці, падчас перабудовы ў СССР. Рэальны доступ да медыя ўсіх палітычных груп.

Павольная беларусізацыя (нават у межах двухмоўя) усіх бюракратычных працэсаў, каб усе дзяржаўныя дакументы былі аднолькава даступныя на дзвюх мовах. Гэта і формы для зваротнай сувязі грамадзян, і эталонная база прававой інфармацыі, і сайты ўсіх інстытуцый улады на любым з узроўняў, і шмат што іншае. Гэта немагчыма вырашыць за адзін дзень, але выглядае абсалютна рэалістычным цягам некалькіх год. На першым этапе можна абмежавацца толькі перакладам таго, што ўжо створана. Пераасэнсаванне і пераацэнка наяўных і патэнцыйных падыходаў да інфармацыйнай бяспекі і раўнаўзважанасць для вызначэння іх верагоднасці.

Культурная залежнасць – гэта найбольш значная праблема для пераадолення выклікаў у сферы інфармацыйнай бяспекі, у тым ліку і таму, што яна грунтуецца на даверы да адных крыніц і адсутнасці даверу да іншых. Асноўная залежнасць нацыянальных «інтэрнэтаў» ад Рунэта – у свядомасці. Яна робіцца бачнай не толькі ў дачыненні да інтэрнэту, але і

ва ўсіх іншых камунікацыйных практыках. Залежнасць і ўпэўненасць у тым, што ўсё лепшае – толькі ў Маскве, па ранейшаму актуальныя ў галовах. У XIX стагоддзі Расійскую імперыю звязала чыгуначная сетка, фізічныя параметры якой адрозніваліся ад чыгуначнай інфраструктуры іншых краін. СССР уяўляў сабой самадастатковую і замкнёную электрычную сетку. Цяперашні стан блізкасці або аддаленасці былых саюзных рэспублік вызначаецца ступенню пранікнення і захавання рускай мовы ў інтэрнэце. На сённяшні дзень Рунэт можна разглядаць як сеткавую расійскую імперыю, свайго роду Расійскую імперыю 2.0 (Криволап, 2016).

Але, акрамя неадкладных дзеянняў, неабходныя пэўныя стратэгічныя захады. Калі стратэгічнай мэтай можа быць спроба вырашэння крызісу даверу, пошуку кансэнсусу ў грамадстве. Не фармальнага, на словах ці ў выглядзе заклікаў, а рэалізаванага на практыцы. Напрыклад, станоўчая дыскрымінацыя і падатковая стымуляцыя беларускамоўных медыя. Стварэнне ўласнага рынку медыя з абавязковай лакалізацыяй усіх прадстаўленых прадуктаў. Таксама змены ў закон аб рэкламе з абавязковым патрабаваннем наяўнасці інфармацыі пра тавар (паслугу) на беларускай мове. Фактычна зараз з-за прынятага мытнага кодэксу ў Беларусі не можа быць толькі беларускамоўная ўпакоўка – гэта парушае закон. Але ўпакоўка на рускай і казахскай мовах без беларускай – ідэальна пасуюць да сённяшніх нормаў.

Нагадаем, як ужо было пазначана вышэй, што маральная супольнасць грунтуецца на трох кітах: давер, лаяльнасць і салідарнасць. Менавіта гэтыя складнікі і з'яўляюцца мэтамі інфармацыйнай вайны, і таму іх

захаванне можа быць асэнсавана як сутнасць абарончых дзеянняў супраць інфармацыйнай агрэсіі. Магчыма крыху больш разгорнута патлумачыць гэтую трыяду. Больш верагоднасць стварыць і захаваць давер, калі прадугледжана магчымасць сталых (неаднаразовых) зносін, калі паўторныя стасункі ў будучым не выпадковасць, а заканамернасць. Крыніцы інфармацыі, якія распаўсюджваюць fake-news, не могуць разлічваць на давер аўдыторыі ў будучым. І нават дробная хлусня ў дэталях ставіць крыж на магчымасці даверу. Лаяльнасць здольная дапамагчы захаваць давер, калі існуе нізкі ўзровень непаразумення паміж удзельнікамі камунікацыі. Лаяльнасць да крыніцы інфармацыі не можа быць бясконцай, сітуацыі непаразумення спрыяюць умацаванню падазронасці і далей, гэта прыводзіць да непераадольных падзяляльных ліній, які маюць ўсе шансы трансфармавацца ў лініі адкрытага супрацьстаяння. Салідарнасць, як перавагі агульных інтарэсаў над прыватнымі, як магчымасць узаемнай выгады. Гэта класічная гульня з ненулявой сумай, дзе ёсць хоць нейкі шанец, што абодва гульцы у выніку нешта атрымаюць і не будзе такога, што пераможца атрымае ўсё. У кантэксце інфармацыйнай вайны гэта можа быць паказана на прыкладзе мовы: захаваць давер да мовы як сацыяльна-культурнай каштоўнасці, падтрымліваць лаяльнасць да яе і пашыраць як выкарыстанне як сведчанне салідарнасці на практыцы, а не на словах.

Бібліографія

- Babkou, I. (1999) *Etyka pamezhzha: transkul'turnast' yak belaruski dos'ved*, [Ethics Borderlands: transkulturnasts as the Belarusian experience] *Fragmenty*, 6.
- Bauman, Z., Donskis, L. (2013) *Moral Blindness. The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Berger, P., Lukman, T. (1995) *Sotsial'noe konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sotsiologii znaniya*. [Social Construction of Reality. Treatise on the Sociology of Knowledge] Moskva: Medium.
- Debor, G. (1999) *Obshchestvo spektaklya*. [Society of the Spectacle] Moskva: Logos.
- Giddens A. (2003) *The Globalizing of Modernity* Held D., McGrew A.G. *The Global Transformations Reader: an Introduction to the Globalization Debate* / D. Held, A.G. McGrew, Cambridge, UK : Malden. pp.92-98.
- Hoggart R. (1982) *Culture and its Ministers* Hoggart R. *An English Temper: Essays on Education, Culture, and Communications* R. Hoggart, London: Chatto & Windus. pp.187-189
- Kontent Runeta (2009). [online] [The Content of Runet] Moskva. Available from: http://company.yandex.ru/researches/reports/ya_content_09.xml. [Accessed 10 October 2018].

- Krivolap, A. (2016) *Runet: novoe sozvezdie v galaktike internet*. [Runet: a New Constellation in the Internet Galaxy] Vil'nius: Politikos Studiju Institutas "Politinė sfera."
- Krivolap, A., Matusевич, E. (2008) *Kul'turnaya identichnost' v kontekste Pogranich'ya: konstruirovaniye belorusskogo media-landshafta. FM-radio*. [Cultural Identity in the Context of the Borderlands: Designing the Belarusian Media Landscape. FM-Radio] Vil'nius: EHU.
- Luhmann, N. (2004) *Die Realität der Massenmedien*. Wiesbaden: VS, Verl. für Sozialwissenschaften.
- Sztompka, P. (1991) *Society in Action: The Theory of Social Becoming*. Cambridge: Polity Press.
- Sztompka, P. (1996) *Sotsiologiya sotsial'nykh izmenenii*. [Sociology of Social Change] Moskva: Aspekt Press.
- Sztompka, P. (2012) *Doverie - osnova obshchestva*. [Trust is the foundation of society] Moskva: Logos.
- Tomlinson, J. (1999) *Globalization and culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tszy, S. (2015) *Iskusstvo voiny*. [The Art of War] Moskva: Eksmo.
- Turner, G. (2001) *Television and cultural studies*, International journal of cultural studies, 4(4), pp. 371–384.
- Zhizhek, S. (1999) *Vozvyshennyi ob'ekt ideologii*. [Exalted object of ideology] Moskva: Khudozhestvennyi zhurnal.

Zhizhek, S. (2012) *God nevozmozhnogo. Iskusstvo mechtat' opasno.*

[Demanding the impossible. The art of dreaming is dangerous]

Moskva: Evropa.

ВІЙНА ДИСКУРСІВ НА МЕЖІ ПРИВАТНОГО І ПУБЛІЧНОГО

Олександр Сарна

Білоруський державний університет

ORCID: 0000-0001-5701-7573

Резюме. У статті проаналізовано комунікативні практики містян, що відбуваються в суспільному просторі Мінську й маркують територію за допомогою спеціальних табличок, а також виражають особливе ставлення до адресату в написах на асфальті. Застосовані у цих ситуаціях кліше й шаблони часто переживають іронічне переосмислення й дискурсивні трансформації, що дозволяє творчо переробляти соціальні функції прибудинкової території, двору і вулиці, перетворюючи їх з суспільних просторів на публічні. У цих випадках мовні ігри реалізуються як «війна світів», зіткнення інтересів різних індивідів і груп, дискурсивні практики яких перебувають у постійному конфлікті.

Для вивчення цього явища автор застосовує методи соціолінгвістики й семіології як уже усталених традицій дослідження міських текстів, що вказують на внутрішні відмінності та приховані конфлікти у сфері комунікації між різними соціальними групами. Цей процес розгортається як «війна мов» (Р. Барт) чи «конфлікт інтерпретацій» (П. Рікер), що може не проявитися в сфері безпосередньої

соціальної взаємодії. Натомість, знаково-символьні засоби комунікації допомагають розв'язувати проблеми розподілу ресурсів і можливостей засобами зіткнення різних мовних формул і кліше, не доводячи їх до реального протистояння. Зображення і вербальні тексти насичують різними смислами суспільні простори і перетворюють їх у публічні, однак їх адресація розгортається в протилежному напрямі – з приватної сфери текст спрямовується в публічну, де відбувається зіткнення з груповими інтересами, що приводить до суперечок та поділу дискурсів. Цю ситуацію не слід сприймати як екстраординарну, адже це і є звичайний стан міського середовища в режимі повсякденного життя з його постійними інтерпретаціями та суперечками між соціальними суб'єктами.

Ключові слова: дискурсивні практики; суспільні, приватні й публічні простори; міський активізм.

Повна версія статті доступна російською мовою.